

RUMELİ İslâm Araştırmaları Dergisi
Journal of Islamic Studies مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية

ISSN: 2564-7903

Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi, Yıl | Year: 5 - Sayı | Issue: 9 - 2022 Nisan | 2022 April: 31-60.

**KUR'AN'I SIRPÇAYA ÇEVİREN İLK MÜTERCİM MIHAILO MIÇO LJUBIBRATIĆ
(MIHAILO MIÇO LJUBIBRATIĆ) VE ÇEVİRİSİNİN KAYNAĞI ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME**

Mihailo Miço Ljubibratić (Mihailo Miço Ljubibratić) The Author Of First Serbian Translation
Of The Holy Quran And The Source Of His Translation: An Analytical Study

Hanifed KAJKUS

Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sakarya, Türkiye

PhD Student, Sakarya University, Institute of Social Sciences

hanifedkajkus@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9865-9812

DOI: 10.53336/rumeli.1036611

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliř Tarihi / Date Received: 14 Aralık 2021 / 14 December 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 29 Mart 2022 / 29 March 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 28 Nisan 2022 / 28 April 2022

Yayın Sezonu / Publishing Date Season: Nisan / April

Atıf / Citation: Kajkus, Hanifed. "Kur'an'ı Sırpçaya Çeviren İlk Mütercim Mihailo Miço Ljubibratić (Mihailo Miço Ljubibratić) ve Çevirisinin Kaynağı Üzerine Bir Değerlendirme". Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi 9 (Nisan 2022): 31-60.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://rumeli.trakya.edu.tr/> | <https://dergipark.org.tr/rumeli>

mail to: rumelislam@trakya.edu.tr

Copyright © Published by Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Canakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Theology, Canakkale, 17020 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Kur'an'ı Sırpçaya Çeviren İlk Mütercim Mihailo Mičo Ljubibratić (Mihailo Miço Ljubibratić) ve Çevirisinin Kaynağı Üzerine Bir Değerlendirme

Öz

Kur'an-ı Kerim her zaman Müslümanların ilmî ve amelî hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Gayrimüslimler de Kur'an'la ilgilenmiş ve bu ilgi onları Kur'an üzerinde araştırma yapmaya ve çalışmaya yönlendirmiştir. Kur'an, doğrudan anlama çabalarının yanı sıra tercüme yoluyla da anlaşılmaya ve açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Müslümanların yanı sıra Batılı gayrimüslimler tarafından da farklı amaçlarla Kur'an-ı Kerim'in tercüme yapılmıştır. Bu tercümelemlerden bazısının doğrudan tercüme olmadığı ve bunların ikinci kaynak ve dillerden yapılan tercümelemler olduğu anlaşılmaktadır. 1895 yılında basılan ve halen araştırmacıların ilgisini çeken Ljubibratić' ait *Al-Koran* adlı Sırpça Kur'an tercümesi bahsi geçen tercümelemler arasında yer almaktadır. Bu çalışmada mezkûr tercüme, müterciminin hayatı, bu tercümenin yazılma amacı ve tercüme hakkındaki iddia ve tartışmaların değerlendirilmesi ele alınmıştır. Ayrıca tercümenin dili ve üslubu hakkında da önemli bilgilere yer verilmiştir. Bu çalışma sırasında söz konusu çeviri ile ilgili yeni ve eski eserlerde yer almayan, mütercim gazetede verdiği ilanlardan ve arşiv belgelerinden yararlanılmıştır. Ulaştığımız bilgilere göre Ljubibratić, bu tercümelemleri Sırp edebiyatındaki boşluğu doldurmak amacıyla Hristiyanlar için yapmıştır. Onun çevirisinin kaynağı ise Fransızcadır.

Anahtar kelimeler: Koran, Kur'an, Tercüme, Sırpça, Ljubibratić, Ljubibratić, Kiril.

Mihailo Mičo Ljubibratić (Mihailo Miço Ljubibratić) The Author Of First Serbian Translation Of The Holy Quran And The Source Of His Translation: An Analytical Study

Abstract

The Holy Qur'an has important place in the life of Muslims, as well as it attracted the attention of non-Muslims since ancient times. In addition to the efforts to understand the Qur'an directly, it was also tried to understand and explain it through translation. In this regard as Muslims have written the translations of The Holy Quran, its translations have been done also by western non-Muslims for different purposes in the early period. It is found that some of these translations are not direct translation works, but these are the translations from second sources and languages. The Serbian translation of the Qur'an, which was published in 1895 and still attracts the attention of researchers take place among the mentioned translations. In this study, the mentioned translation, the life of its translator, the purpose of its writing, and the evaluation of the claims and debates about the translation have been discussed. In addition, the language of the translation, its style, the term used in translation which are unique to Christians are also explained in the article. During this work, the researcher also benefited from the advertisements and archival documents given by the translator in newspaper, which were not covered by any new and old works related the mentioned translation. According to our findings, Ljubibratić done this translation for Christians in order to fill the gap in Serbian literature. The source of his translation is French.

Keywords: Quran, Koran, Translation, Serbian, Ljubibratic, Mihailo Mičo Ljubibratić, First Serbian translator of The Holy Quran.

Giriş

Bazı bilim adamları sahip oldukları bilgi, düşünce ve kültürlerine göre Kur'an'ı yurttaşlarına tercüme ederek anlatmaya çalışmışlardır. Fakat mütercimlerin bu çabası Kur'an'ın anlamını doğru bir şekilde aktarma noktasında yeterli olmamıştır.

Tercüme oldukça zor ve kabiliyet isteyen bir sanattır. Özellikle Allah'ın mu'ciz kelamı mevzu bahis olunca Kur'an'ın manasını başka bir dile aktarırken titizliğin en üst seviyede olması beklenmektedir. Diğer taraftan gayri Müslimlerin Kur'an mefhumu farklı olduğu için Müslüman bir mütercimin hassasiyeti onlarda bulunmayabilir.

Batıda "Müslüman Kur'an'ı tercüme edebilir mi?"¹⁴⁶ adlı altında Kur'an tercümesine dair bir makale yazılmıştır. Bu çalışmanın amacı Sırp Kur'an mütercimi ve Sırpça Kur'an tercümesi hakkında daha detaylı bilgi vermek, eski ve yeni araştırmacıların iddialarını gözden geçirmek ve edinilen yeni bilgiler ışığında bilinmeyenleri ortaya çıkarıp ilim dünyasına sunmaktır. Ayrıca makalede temel bir konu olarak Müslüman ve Müslüman olmayan birisinin Kur'an'ı tercümesi etmesi meselesi tartışılmıştır.

Araştırmamıza konu ettiğimiz Mihailo Mičo Ljubibratić'e ait Kur'an tercümesinin Kur'an'ın Arapça metninden çevrilmediği bilinmektedir. Ancak bu tercümenin hangi dilden çevirisinin yapıldığı yaklaşık 100 yıllık bir tartışmaya konu olmuştur. Bazı araştırmacılara göre Sırpça tercümesi, Fransızca veya Rusça Kur'an tercümesinden yapılmıştır. Ancak hangi Fransızca veya Rusça tercümesinden Sırpçaya çevrildiğine dair net bir bilgi bulunmamaktadır.

1895 yılına ait bu tercümeyle ilgili bir başka tartışma konusu da bazı kaynaklarda yer alan Türkçe habere dairdir. Bu haber bir parça kâğıt şeklinde söz konusu Sırpça çevirinin bir nüshasında bulunmuştur. Haber İstanbul'dan bugünkü Karadağ'ın başkenti olan Podgorica şehrine gönderilmiştir. İleride bu konuya ayrıntısıyla yer verilecektir.

Mütercimin vefatından sonra basılan mezkûr Kur'an çevirisinin ne zaman tercüme edilmeye başladığı, ne zaman bittiği ve kim için yapıldığına dair iddia ve tartışmalar mevcuttur. Bu iddia ve tartışmalar edinilen yeni bilgiler ışığında tekrar ele alınacaktır. Bu makalemiz zikrettiğimiz çevirinin yazarını, bu çeviriyle ilgili tartışmaları ve bu çeviriye dair bazı özellikleri ele almayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle araştırmamız alana önemli katkı sağlayacak niteliktedir. Ljubibratić'in çevirisine dair yüksek lisans tezimizde bazı bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca Ljubibratić'e dair bazı araştırmalarda çeşitli bilgiler de yer almaktadır. Bizim araştırmamız ise önceki bilgileri de değerlendirmekte ve yeni bulgulara ulaşmaktadır.

1. Mütercimin Hayatı

Mihailo Mičo Ljubibratić, Trebinje şehri sınırları içinde bulunan Ljubovo köyünde dünyaya geldi. Dubrovnik'te Klasik İtalyan Lisesi'ni bitirdi. Ancak bir kaynağa göre onun 1857 yılında lisede okuduğu ve Vukalović'e asker olarak katılmak üzere¹⁴⁷ liseyi terk ettiği ifade edilmektedir.¹⁴⁸ Ljubibratić devlet, kilise ve askeri görevlerde bulundu. Ailesi saygın ve soylu bir sülaledendir.¹⁴⁹ Şair Kačić, Ljubibratić ailesinden övgüyle bahsettiği şiirler yazmış ve

¹⁴⁶ Shellabear, W.G., "Can a Moslem Translate The Koran?", *The Muslim World*, Harford International University For Religion & Peace, (1931), 21/3, pp. 287-303.

¹⁴⁷ Primorac, "Iz vjekopisa vodje ustaša Ljubibratića" br. 68, god. III, Kraljevica, (srieda, 25 Kolovoz 1875), 1.

¹⁴⁸ M., "Mičo Ljubibratić Nekadašnji Vodja Ustanka u Hercegovini, 1.

¹⁴⁹ Rasen, "Istorija/Srpsko Pitanje" (Erişim 05 Kasım 2018).

Ljubibratić sülalesinden kahramanların çıktığını ifade etmiştir.¹⁵⁰ Aynı zamanda bu ailenin birkaç piskopos/ din adamı da yetiştirdiğine dair bilgiler zikredilmiştir.¹⁵¹

Ljubibratić, İtalyan reformist Garibaldi ve Mazzini'nin fikirlerinden etkilendi ve Fransızca öğrendi.¹⁵² İtalyanca, Latince, Rusça ve Almanca dillerini de bilmekteydi.¹⁵³ Aynı zamanda papaz ve Hersek isyanının lideri olarak da tanınmaktadır.¹⁵⁴ Bazı kaynaklarda onun papaz olduğu bilgisi geçmektedir. Ancak eski kaynaklarda böyle bir veri mevcut değildir. Gerçek olan Ljubibratić'in atalarından papaz ve din adamlarının bulunduğudür. Kendisinin de papaz olduğu konusunda güvenilir bir bilgiye rastlanmamıştır.

Luka Vukalović 1857 yılında Osmanlıya karşı isyan başlattı ve Ljubibratić kendisine katılmak üzere Draje manastırının yolunu tuttu.¹⁵⁵ Burada Luka Vukalović'in sekreteri¹⁵⁶ ve yardımcısı oldu.¹⁵⁷ Bu şekilde Ljubibratić, fiilen, Balkanları Osmanlı'dan kurtarmak için Bosna ve Hersek isyanlarına katıldı. Sekreter ve çavuş unvanıyla 1863 yılında Mostar'da Osmanlı ile yapılan görüşmelere müzakereci olarak iştirak etti. İsyandar sonuçsuz kalınca Rusya'ya gitti.¹⁵⁸ Ondan sonra Sırbistan'a döndü ve burada Balkan milletlerini, Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırmak, isyanı tetiklemek, gerilla çatışmaları çıkarmak, çeteleri organize ve teşvik etme görevini üstlendi. Oldukça hareketli bir hayata sahip olan Ljubibratić aynı zamanda Hersek'in Geçici Yönetim Kurulunda yerini aldı. 1876 yılında Bosna'ya gitti ve Avusturya yönetimi tarafından gözaltına alındı. Mart 1877'de Sırbistan'a dönen Ljubibratić, Avusturya-Macaristan'a karşı Bosnalı Hıristiyan Sırpı ve Müslüman Boşnakları bir araya getirmeye çalıştı.¹⁵⁹ Katolikleri de isyana kıskırtmak için uğraştı. Az da olsa Katolikleri, işbirliği yapmaları için ikna etmeyi başardı.¹⁶⁰ Amacına ulaşabilmek için İslam'ın ana kaynağı olan Kur'an'ı tercüme etti. Onları yakınlaştırmayı hedefledi, bunun için -muhtemelen- tercümesini Sırpılara tanıtmış oldu.¹⁶¹

1867 yılında Sultan Abdülaziz döneminde Ali Rıza Paşa tarafından Knjaz Mihajlo Obrenović'e Belgrad anahtarları teslim edilmişti. Dönemin Sırbistan devlet adamı ve istihbarat sorumlusu Ilija Garašanin, Mičo Ljubibratić'i Belgrad'a davet etmişti. Hersek'te birçok noktada isyanların başlayacağını, İtalya'nın da kendilerine silah temin edeceklerini ifade etti. Fakat bilinmeyen sebeplerden dolayı bu isyanlar başlatılamamış olsa bile Ljubibratić bu isyanlar için uğraşmaya devam etmişti. Bu çalkantılı dönemlerde Bosna, Hersek ve Makedonya'da isyana hazır belli başlı lider ve askerlerin mevcut olduğu bilinen bir gerçektir.¹⁶²

Ljubibratić, aynı zamanda "Ersekli" Sırpı ve Bosnalı Türkleri¹⁶³ barıştırma planları yapmaktaydı. Lakin Ljubibratić ve ekibi bu konuda hiçbir şey yapamamıştır. Çünkü 1850-1851

¹⁵⁰ Kovčeg, "Mart 2009" (Erişim 27 Nisan 2021).

¹⁵¹ M., "Mičo Ljubibratić, "Nekadašnji Vodja Ustanka u Hercegovini", *Branik*, God. V, br. 26, Novi Sad, (Çetvrtak 2. (14.) Mart 1889), 1.

¹⁵² Mičo Ljubibratić Hercegovac, *Koran*, basıma hazırlayan Enes Karić, (Sarajevo-Banja Luka: el-Kalem, 2016), 6; Rasen, "Istorija/Srpsko Pitanje".

¹⁵³ Srbadija-ilustrovan list za zabavu i pouku, "Naše Slike", Beć, God. I, (26. Septembar 1875), 10, 240.

¹⁵⁴ Muhamed Hadžijahić, "Bibliografske Bilješke o Prijevodima Kur'ana Kod Nas", *Bibliotekarstvo Časopis Društva Bibliotekara Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, (1967), God. XIII, 3, 39-44.

¹⁵⁵ M., "Mičo Ljubibratić Nekadašnji Vodja Ustanka u Hercegovini", 1.

¹⁵⁶ Ljubibratić, *Koran*, el-Kalem, 6; Sinan Gudžević, "Koja riječ o dvojici prevodilaca", *Godišnjak BKZ Preporod*, redaktör: Esad Zgodić, Sarajevo, (2012), 223.

¹⁵⁷ M., "Mičo Ljubibratić Nekadašnji Vodja Ustanka u Hercegovini", 1.

¹⁵⁸ M., "Mičo Ljubibratić Nekadašnji Vodja Ustanka u Hercegovini", 2.

¹⁵⁹ Rasen, "Istorija/Srpsko Pitanje".

¹⁶⁰ Ljubibratić, *Koran*, el-Kalem, 5.

¹⁶¹ Jusuf Ramić, *Naši prijevodi Kur'ana i stil kuranskog izraza*, (Connectum: Sarajevo, 2010), 103.

¹⁶² Danilo Radojević, "28 Izoještaj Ljubibratića Matiji Banu", (Matica Cetinje-Podgorica, proljeće, 2018), God. 19, br. 73, 654-657.

¹⁶³ "Ersekli Sırpı ve Bosnalı Türkler" ifadeler Ljubibratić'e aittir.

yıllarında olduğu gibi Hıristiyanların onlara sırt çevirmelerinden korkmuştur. Bu yüzden yavaş ilerleyen barıştırma fikri en çok Bosna'nın önde gelen beyleri ve ağaları arasında yayılmıştır. Ljubibratić, Hersek ve Bosna Türklerini ikna edebilmek için Sırbistan devletine bazı şartlar da koşturmuştur. Bu şartlar şu şekildedir: Hersek ve Bosna Türklerine tapu hakkı ve din özgürlüğü verilmesi, onların eşit haklara sahip olmalarının sağlanması, Türklerin Bosna ve Hersek'te Osmanlı yönetime karşı isyan başlatmaları, Knez Milan'ı kral olarak seçip tanınmaları, Bosna ve Hersek'te halk adına yönetimini ele almasını istemeleri ve bu şartların Knez Milan'ın tarafından imzalanması.¹⁶⁴

Ljubibratić'in yazmış olduğu rapordan onun, Sırbistan hükümeti ile anlaşmalar yapan ve İtalyan Garibaldi ile görüşebilen bir şahsiyet olduğunu anlamaktayız. Ljubibratić, isyanların organizatörlüğünü üstlenmiş ve yönetmek için görevlendirilmiştir. Danilo Radojević'in naklettiği bir rapora göre Sırbistan, Ljubibratić'e silah, mühimmat, para ve asker desteği vereceği, Hollandalı gönüllü Merkus'un top için para gönderdiği, Garibaldi'nin 2-3 bin asker göndereceği ve Dalmaçya yönetim kurulunun da asker yardımı sözü verdiği bilgisi anlatılmıştır. Her şey güzel giderken her ne olduysa bütün planlar altüst olmuş, Ljubibratić hakkında tutuklama kararı verilmiştir. Osmanlı topraklarında olmasına rağmen 10 Mart 1876 yılında Avusturya Binbaşı Filhauz tarafından tutuklanmıştır.¹⁶⁵ Osmanlı arşivlerinde bulunan telgrafta Matmazel Merkus ve Ljubibratić'le beraber Faella, Sezar, Petrović isimli şahısların da tutuklandığı bilgisi yer almaktadır.¹⁶⁶

Yine bu rapora göre Ljubibratić, 1878 yılında Bosna-Hersek'in muhasarasından önce Avusturya-Macaristan hükümeti tarafından bilinen bir şahıstır. Ancak o isyan heveslisi ve isyan düşüncesi yüzünden sevilmeyen bir tipti. Bölgede bulunan diğer isyan grupları tarafından oyuna getirilmeye çalışılmış ve kendisine tuzak kurulmuştur. Osmanlıya karşı isyan başlatma fikri Avusturya-Macaristan, Sırbistan, Karadağ hükümetleri ve Bosna beylerinin hoşuna gitmemiş ve onlar Ljubibratić'i desteklememiştir. Bundan dolayı hapsedilmiş ve bir yılı hapisanede geçirmiştir. Bu sebeplerden ötürü hapisaneden çıkarılması için yavaş hareket edilmiştir.¹⁶⁷ Hapisaneden çıktıktan sonra Ljubibratić ilk önce Belgrad'a, ondan sonra Roma'ya gitmiştir. Belgrad'ta ikamet sırasında isyan çalışmaları yapmıştır. Ljubibratić 1882 yılında ortaya çıkan Hersek-Bokel isyanında da önemli rol oynamış, kendisinin ve çalışma arkadaşlarının sayesinde Avusturya-Macaristan'a karşı Sırpı ayaklandırdığı gibi Boşnak Müslümanların da isyana katılmasını sağlamıştır. Bu isyandan sonra 1882 yılında Belgrad'a dönmüş ve 26 Şubat 1889 vefatına kadar orada kalmıştır.¹⁶⁸ Bir kaynağa göre 1876 yılında Sırp tarafında savaşan İtalyanlar, Belgrad'da "Loce di Balcano" (Balkan Işığı) adı altında mason locası kurulmuş ve İtalya himayesinde çalışmaları sürdürmüştür.¹⁶⁹

Gudžević'e göre Ljubibratić hakkında seçmeci ve genellikle ırkçı zemine dayandırılarak yazılar kaleme alınmıştır. Ljubibratić'in Avusturya tarafından tutsak olduğu söylenmiş lakin sadece gözaltına alındığı bilinmektedir. Ljubibratić'in bazı meşhur eserlerin tercümesini yaptığı söylenmiş ancak onun Kur'an tercümesinden bahsedilmemiştir. Hem Cetinje hem de Belgrad tarafından kendisine baskı yapıldığı pek açıklanmamaktadır. Terk edilen ve yalnız bırakılan Ljubibratić ne Karadağ ne de Sırbistan'ın temsilcisi olarak Hersek'e gelmiştir. O

¹⁶⁴ Radojević, "28 Izvještaj Ljubibratića Matiji Banu", 654-661.

¹⁶⁵ Radojević, "28 Izvještaj Ljubibratića Matiji Banu", 665-669; René Grémaux, "Alone of Alla Her Sex? The Dutch Jeanne Merkus and the Hitherto Hidden Other Viragos in the Balkans during the Great Eastern Crisis (1875-1878)", *Balkanica*, (Belgrade: SANU, 2017), XLVIII/69.

¹⁶⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezâreti Hariciye Tercüme Odası*, [HR.TO], No. 553, Gömlek No. 105, 1; BOA, HR.TO. No. 553, Gömlek No. 105, 2.

¹⁶⁷ Ljubibratić, *Koran*, el-Kalem, 7.

¹⁶⁸ Ljubibratić, *Koran*, el-Kalem, 8.

¹⁶⁹ Milos Marić - Vasilije Kosić, *Masonske Lože u Jugoslaviji 1919-1940. (1872-1958)*, (Beograd: Biblioteka informativnih sredstava), s. VII.

kendi inisiyatifıyla Hersek'in özgürlük mücadelesine yardım etmek için gelmiştir. Kendisi meclis şurasının talibi olmuştur. İslam dinine sahip Sırpların (Boşnakların) dini yaşama ve vatandaşlık özgürlüğünü ve malını koruma fikrini de savunmuştur.¹⁷⁰

Radojević'in dediğine göre genelde Ljubibratić hakkında kendisine başvuru kaynakları ansiklopedilerdir. Ansiklopedi bilgilerine göre Ljubibratić, Hersek isyanlarını başlatan kişi olarak bilinmektedir. Lakin isyanlar sürerken Ljubibratić, Belgrad tarafından Hersek'e gönderilmiştir. Aynı zamanda Ljubibratić, Načertanije programını propagandacı olarak Matija Ban tarafından görevlendirilmiştir. Onun, isyanı Sırbistan lehine çevirmesi için de Hersek'e gönderildiğine dair bilgiler mevcuttur. Karadağ Kralı Nikola, iş birliği yapmak için onu davet etmiş ve pahalı Karadağ kıyafetiyle ödüllendirmiştir. Fakat Ljubibratić, Belgrad yönergesine uymuş ve gazetecilere gerçek dışı röportajlar vermiştir. Sırbistan'ı Hersek'ten ayıran koridor olmasından dolayı Ljubibratić; Hersek isyanının başına getirilmeyi, geçici hükümet konseyin başkanı olmayı, isyanı başarısızlığa uğratmayı istemiş ve özgürlük isteyen isyancılar arasına fesat karıştırmıştır.¹⁷¹

Gudžević', Ljubibratić'in Hersek'in Osmanlıdan kurtulma mücadelesinde yalnız kaldığını ve siyasilerin kurbanı olduğunu, Karadağ idaresi tarafından kullanıldığını ve Belgrad idaresince savaşta kendi haline bırakıldığını söylemektedir. Belgrad idaresinin Avusturya-Macaristan'ın, Hersek'te Osmanlıyı zayıflatma ve Hersek'i ele geçirme planlarına sıcak bakmadığı bilinmektedir. Diğer taraftan Karadağlı ve Hersekli askerler Garibaldi'nin askerlerini benimsememiştir. İsyanın başarısız olduğunu anlatan bir araştırmacı şunu söylemiştir: "Herkes ölüdür etrafımda, bir tek ben uyanığım. Bazılarınız beni yiyor bazıları çıkmaza girdi çünkü görüyorum ki isyan başarısız oldu. Karadağlılar hırsızlık yapmaya gelmiş, son derece disiplinsiz, nerdeyse bizim Hersekliler gibiler ve bazıları Türklerle ittifakta ve bize karşıdır, diğerleri de cesaretsiz, işe yarayacak az bir şey vardı o da düzensizdir. Liderler daha kötü olamazlar, merkezi bir yönetim yok. Her yerde Mičo'ya karşı çalışılmakta, o da zavallı ne yapsın hem ruhen hem bedenen yıkılmış halde. Çünkü o da bizim isyanımız daha iyi olur ümidini yitirmiştir. Sırbistan ayağa kalkmıyor, Karadağ'ın cesareti yok, bizimse böyle insanlarla kımıldayacak gücü yok. Yönetimler işe yaramıyor ve işleri bozmaktalar. Ekmek yok, hiçbir şey yok. Hakikaten bütün plan başarısız oldu."¹⁷²

Ljubibratić, reformist ve hürriyetçilik hayali peşinde koşarken oldukça zor bir hayat yaşamıştır. Knaz Nikola onun arkasından iş çevirmiş, onu hapsetmiş ve voyvoda Peko Pavlović tarafından onun ezilmesine izin vermiştir. Belgrad yönetimi az maaş vererek onu hakir görmüştür. Yalnız bırakılmaması gereken zamanda yalnız bırakılmış, Avusturya-Macaristan sınır askerleri tarafından tutuklanmıştır. İlk önce Trst şehrine götürülmüş,¹⁷³ Linz'de bekletilmiş ve ondan sonra karısıyla beraber Graz'da bir yıl gözaltında tutulmuştur. Hayatta iken, Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'in tamamını egemenlik altına almıştır.¹⁷⁴

Bir gazetede iki farklı tarihe göre 17 Mart ve 5 Mart tarihinde Pirot bölgesinin yöneticiliğine atandığına dair haber verilmiştir.¹⁷⁵ 15 Mart 1889 yılında çıkan gazeteye göre bir zamanların Hersek isyanlarının lideri Vranje'de siyasi amirlik yapmıştır. Son zamanlarda maliye bakanlığında memur olarak çalışan Ljubibratić, Belgrad'da vefat etmiş ve onun defin işleri devlet tarafından yapılmıştır.¹⁷⁶

¹⁷⁰ Gudžević, "Koja riječ o dvojici prevodilaca", 228-229.

¹⁷¹ Radojević, "28 Izvještaj Ljubibratića Matiji Banu", 670-768.

¹⁷² Gudžević, "Koja riječ o dvojici prevodilaca", 225-226.

¹⁷³ M., "Mičo Ljubibratić Nekadašnji Vodja Ustanka u Hercegovini", 2.

¹⁷⁴ Gudžević, "Koja riječ o dvojici prevodilaca", 227.

¹⁷⁵ Sarajevski List, "Biograd", Sarajevo, (Nedjelja, 21 Mart 1886), God. IX, br. 33, 2.

¹⁷⁶ Sarajevski List, "Mali Vjesnik", Sarajevo, (Petak, 15 Mart 1889), God, XII, br. 31, 2; M., "Mičo Ljubibratić Nekadašnji Vodja Ustanka u Hercegovini", 2.

Onun, Kur'an tercümesi yanında Belgrad halk tiyatrosunda oynanan dramları da tercüme ettiğine dair bilgiler vardır.¹⁷⁷ Bir kaynağa göre Jozef Busardi tarafından kaleme alınan Bertram Mornar dramını Fransızcadan tercüme eden Mičo Ljubibratić'tir.¹⁷⁸ Rusya dönüşünde kendini edebiyata ve askeri kitapları okumaya yönelmiştir. 1873 yılında Fransızcadan Suvari'nin *Seyahatname*'sini tercüme etmiştir.¹⁷⁹

2. Ljubibratić'in Sırpça Tercümesi Hakkındaki İddialar

Mičo Ljubibratić Kur'an'ın tamamını Sırpçaya tercüme eden ilk mütercimdir. Bu tercüme ile tarihe bir iz bırakmıştır. Bu çevirisi 1895 yılında "Koran" ismiyle Sırbistan Krallığı resmi matbaası İlija Milosavljević-Kolarac Vakfı tarafından bastırılarak¹⁸⁰ onun vefatından sonra yayınlanmıştır. Sırpçada kitapların kapaklarında haç koymak gelenek haline gelmişti. Onun tercümesinin kapağına da haç konularak bu uygulamayla onun vefat ettiği anlatılmıştır. Bunun art niyetle yapılmadığı ve tesadüfen olsa bile bunun Kur'an'a aykırı olup Müslümanlarla Protestanlar arasında tartışma ve kavga çıkma olasılığı olabileceği gerekçesiyle bu haç bütün nüshalardan kazınmıştır. Bu tedbir bazı Sırpçalar tarafından fark edilip bu şekilde olası bir karışıklık önlenmiştir. Bu yüzden ilk baskı örneklerine dikkatlice bakılırsa kazınan haçın görülebildiği ve hatta bazı örnekler için yeniden haçsız kapaklar bastırıldığı ifade edilmiştir.¹⁸¹

Dönemin gazete ve bültenleri böyle bir bilgidен haberdar olunca doğal olarak bu konuda bir haber yapmışlardır. Aşağıda görüleceği üzere kimi gazete müspet kimi gazete de menfi haber yapıp Müslümanların dikkatli olmaları konusunda uyarılarda bulunmuştur.

Bu tercümenin haberini "Çarigradski glasnik"¹⁸² ve İškodra Vilayetinin resmi bülteni yapmıştır. Vila'nın haberine göre Bosna'da bulunan Türkleşmiş kardeşlerimizin kutsal kitabı olan Koran'ı öğrenmelerini sağlamak için Sırpçaya tercüme edilmesi gerekir. "Srbija" gazetesinin editörleri de saygın ve bilgin bir Sırp papazının Koran'ı Sırpçanın Güney Slav lehçesine tercüme ettiğini duyurmuşlardır. Bu tercümenin sevinçle karşılandığı ve Sırp gençler birliği tarafından bastırılması gerektiği bilgisine yer verilmiştir. Bu birlik aynı zamanda Türkleşmiş kardeşlerini merak ettiklerini de göstermiş olacaktır. Haberin devamında ise "Avrupa, bilimsellik adı altında birçok Kur'an tercümesine sahip iken neden biz bu dine inanan kardeşlerimiz için bir Kur'an tercümesine sahip olmayalım" şeklinde ifadeler yer almaktadır.¹⁸³

Dönemin Bošnjak gazetesi çevirinin Slav diline tercüme edilip yayınlanması haberini vermiştir.¹⁸⁴ Ancak Enes Karić, eleştirel bir yaklaşımda bulunarak Slav dilinden kastın ne olduğunu ve kimlerin Kur'an'ı Slav diline tercüme edebileceklerini sormakta ve buna dair bir işaret verilmediğini ifade etmektedir.¹⁸⁵ Bir başka Türkçe habere göre ise bu tercüme, günümüzün Karadağ başkenti olan Podgorica'ya, gönderilmiş ve oradaki kitapçılarda satılmıştır.¹⁸⁶ Hadžijahić'in bahsettiği Türkçe haberin var olması ve Ljubibratić'in nüshasında

¹⁷⁷ Gudžević, "Koja riječ o dvojici prevodilaca", 223.

¹⁷⁸ *Male novine*, "Narodno Pozorište", Beograd, (09 Nisan 1896), br. 246, 4.

¹⁷⁹ Srbadija-ilustrovan list za zabavu i pouku, "Naše Slike", 10, 240.

¹⁸⁰ Busuladžić, "Prvi prijevodi Kur-ana u svietu i kod nas", *Kalendar Narodna Uzdanica*, (Sarajevo: Hrvatska Državna Tiskara Zagreb - Podružnica Sarajevo, 1945), 12; Ramić, *Naši prijevodi Kur-ana i stil kuranskog izraza*, 104.

¹⁸¹ Hadžijahić, "Bibliografske Bilješke o Prijevodima Kur-ana Kod Nas", 43.

¹⁸² Sırpça dilinde haftalık bülteni. 14. 01. 1895-1901 yılları arasında İstanbul'da yayımlanmaktaydı.

¹⁸³ Vila, ed. Stojan Konstantin Novaković, Beograd, (15. Jun 1868), god. IV, br. 17, 408; Jovan Skerlić, *Omladina i Njena Književnost (1848-1871)*, Srpska Kraljevska Akademija, (Beograd: Državna Štamparija Kraljevine Srbije, 1906), 225.

¹⁸⁴ *Bošnjak*, "Različite vijesti", Sarajevo, God. VI, br. 50, (10 Aralık 1896), 3.

¹⁸⁵ Ljubibratić, *Koran*, el-Kalem, 12.

¹⁸⁶ Hadžijahić, "Bibliografske Bilješke o Prijevodima Kur-ana Kod Nas", 41.

bulunması tarafımızca araştırmaya değer görülmüştür. Bu Kur'an tercümesinin Osmanlı döneminde yayınlanmış olması, Osmanlı döneminde Kur'an'ı tercüme etmenin caiz görülmemesi ve bu haberin Türkçe olmasından dolayı devlet arşivlerinde bir tarama yapılmıştır. Bu taramanın neticesinde Hadžijahić'in bilgi verdiği haberin kaynağı tarafımızca tespit edilmiştir. Ulaştığımız bir belgeye göre Belgrad'daki Sırpça Kur'an tercümesi Osmanlı sınırları dâhilindeki Podgorica şehrinin kitapçılarına götürülüp satılmıştır. Bu tercüme ezhan-ı İslamiyeyi tahrik için bastırılmıştır. Memalik-i Şahaneye ithal edileceğinden İslam ahali tarafından satın alınmamalıdır. Böylece bu tercümenin yaygınlaşmaması ve ikaz babından gazeteye ilan verilmesi gerektiği, bu tercümenin bir nüshanın merkeze gönderilmesinin elzem olduğu ve Memalik-i Şahaneye getirilirse el konulması gerektiği bildirilmiştir.¹⁸⁷

Söz konusu Kur'an tercümesinin nüshasında önsözü olmadığı için, doğal olarak, hangi dilden tercüme edildiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Busuladžić, Ljubibratić'in tercümesinin Fransızcadan,¹⁸⁸ bir başkası ise Rusçadan tercüme edildiğini lakin bu Rusça mealin de Fransızcadan tercüme edildiğini ileri sürmüştür.¹⁸⁹ Hikmet¹⁹⁰ dergisinin etrafında toplanan muhafazakârlar da bu tercümenin aslından yapılmadığını ve Rusçaya, Fransızcadan tercüme edildiğini, bu çevirinin "tavuk suyunun suyu olduğu" söylemiştir. Ayrıca bu muhafazakârlar çevirinin güvenilirliği konusunda şüpheler uyandırmıştır.¹⁹¹

Hikmet dergisinin etrafında toplananlar, özellikle Čokić kardeşler, bütün Kur'an tercümelerine karşı çıkmış ve insanların, özellikle gençlerin, Kur'an'ı kaynağından öğrenip anlamaları için Arap dilini öğrenmelerine teşvik etmişlerdir. Kur'an tercümesini caiz görmedikleri için her zaman eleştirel bir yaklaşımla tercümeyle sıcak bakmamışlardır. Ancak zaman içinde onlar da tefsir mahiyetinde az da olsa Kur'an'ı tercüme etmişlerdir.

Handžić'e göre Ljubibratić'in tercümesindeki hatalar ondan kaynaklanmamakta onun tercüme ettiği eserden kaynaklanmaktadır.¹⁹² Ancak Handžić, Ljubibratić'in hangi eserden ve dilden tercüme edildiğine dair bir açıklama yapmamıştır.

Dragutin Ilić bu tercümeyle eleştirmiştir. Onun tercümesinin Arapça metinle karşılaştırılmasının gerektiğini, orijinalden tercüme edilmediğini ve Fransızcadan çevrildiğini ifade etmiştir. Aynı zamanda ona göre Fransızca tercümesinde bulunan hatalardan ötürü Ljubibratić'in tercümesinde de hatalar mevcuttur.¹⁹³

Begović de Ljubibratić'in tercümesinin Fransızcadan yapıldığını söylemekte fakat hangi Fransızca tercümesinden çevrildiği konusunda bilgi vermemektedir.¹⁹⁴

Gudžević de biraz sitemkâr bir tavırla Arapçadan değil Fransızcadan tercüme edildiğini söyleyerek eleştirilerde bulunmuştur. Ancak Ljubibratić'in, hangi Fransızca Kur'an tercümesinden çevirdiğini söyleyen olmamıştır. Bazıları Rusçadan tercüme ettiğini iddia etmiştir. Tabii o dönemde tedavülde olan tercüme Kazimirski'nin tercümesidir.¹⁹⁵

Görüldüğü gibi herkes başka bir dilden tercüme edildiğini söylemekle beraber hiçbir yazar tarafından net bilgi verilmemiştir. Bu konuda çeşitli iddialar vardır. Kısacası bazı araştırmacılara göre bu Sırpça Kur'an tercümesi Fransızcadan, bazılarının göre ise Rusçadan yapılmıştır. Boşnakça kaynaklarına göre Rusça tercümesi de Fransızcadandır. Bu son iddialar

¹⁸⁷ Osmanlı Arşivi, (BOA), *Şifre Kaleme Belgeleri* [DH.ŞFR.], No. 200, Gömlek No. 82, 1.

¹⁸⁸ Busuladžić, "Prvi prevodi Kur-ana u svietu i kod nas", 12.

¹⁸⁹ Hadžijahić, "Bibliografske Bilješke o Prijevodima Kur'ana Kod Nas", 44.

¹⁹⁰ "Hikmet" derginin orijinal ismidir. Bu yüzden "Hikmet" şeklinde yazılmamıştır.

¹⁹¹ İbrahim Hakki, "İman", *Hikmet*, (Tuzla, 1931), period II, God. II, br. 23-24, 323.

¹⁹² Mehmed Handžić, "Prevod Kur'ana od Hadži Ali Riza Karabega", *el-Hidaje*, Islamska dionička štamparija, (Sarajevo, 1937), God. II, Br. 9, 141.

¹⁹³ Dragutin J. Ilić, *Poslednji Prorok*, (Beograd: Udruženje "Alia Mundi" 2019), 88.

¹⁹⁴ Mehmed Begović, "Nastanak i razvitak šerijatskog prava", *Balkanica*, (Belgrade: Academie Serbe Des Sciences Et Des Arts Institut Des Etudies Balcaniques, 1984, XV/85).

¹⁹⁵ Gudžević, "Koja riječ o dvojici prevodilaca", 227.

öncekiler tarafından ileri sürülmüştür. Bu iddiayı dile getirenler arasında Hikmet dergisi, Busuladžić ve Hadžijahić'tir. Aslına bakarsak bu yazarların bazı şeylerden haberi vardı ki onlar böyle bir iddiada bulunmuştu. Son araştırmalardan elde edilen bilgilere göre Nikolaev'in Rusça Kur'an tercümesi de Kazimirski'nin Fransızca Kur'an tercümesidir. Son dönem araştırmacıların bu iddialar üzerinde durduklarını söylemek pek mümkün değil. Ramić, Terzić ve Fatić, Kazimirski'nin Kur'an tercümesini çevirdiğini ifade etmişlerdir. Bunu ispatlamak üzere örnekler vermişlerdir. Aşağıda delil olarak sunulan örneklerinin değerlendirilmesi yapılacaktır.

Araştırmamda sonradan ulaştığım bilgiye göre Ljubibratić tarafından kaleme alınan 1879 tarihli bir gazete demecinde şöyle ifade edilmiştir: "Ben, beş yıl önce Al-Koran'ı Kazimirski'nin Fransızca üçüncü baskısına göre tercüme ettim. Tercüme hakkında sadece şunu söyleyebilirim: Çıktığı kaynağa sadık olması için çaba gösterdim ve gücüm yettiğince gayret ettim. Tercüme esnasında bilmeden yapılan hataları Müslüman Sırlar arasında Arapça bilenler buyursunlar düzeltsinler."¹⁹⁶ Onun Sırpça Kur'an tercümesinin ne zaman tercüme yapıldığı, hangi dilden ve kimin tercümesinden olduğu tartışmalardan yukarıda bahsettik. Bu Kur'an tercümesinin önsözü olmadığından ve şimdiye kadar Ljubibratić ve tercümesi hakkında bu bilgiler araştırmalarda yer almadığı için iddialardan öteye geçilememiştir. Edinilen bilgilere göre bu Sırpça Kur'an tercümesine 1868 yıllarında başlandığı haber yapılmış ve mütercimin ifade ettiği gibi 1874 yılında tamamlanmıştır. Diğer bir iddia hangi dilden tercüme edildiğidir. Yukarıda zikrettiğimiz gibi Fransızca ve Rusçadan yapıldığı iddiaları mevcuttur. Fransızca ise hangi Fransızca, Rusça ise hangi Rusça çeviridir? Mütercimin ifadesine göre Kazimirski'nin birkaç baskısı vardır. Bu Fransızca Kur'an tercümesi Osmanlı döneminde devlet sınırları içine sokulmamıştı. Ljubibratić'in Sırpça Kur'an çevirisi Fransız şarkiyatçı Albin de Biberstein Kazimirski'nin üçüncü baskısının tercümesidir. Bu bilgi sayesinde hangi dilden ve kimin tercümesinin çevirisi olduğu konusuyla ilgili tartışmalar son bulmaktadır.

Osmanlı, oryantalistlerin Kur'an tercümelerine karşı önlem almıştır. Çünkü batılı çevirmenler Kur'an'ı, İslam ve Hz. Muhammed'i (a.s) kötülemek amacıyla bilinçli olarak yanlış ve hatalı tercüme etmişlerdi. Batılı müsteşrikler bilimsel ilkelerinden yoksun olan tercüme türemişti. Kur'an'ı uyduruk bir söz, İslam'ı batıl bir din, Hz. Muhammed'i (a.s) kâhin olarak göstermişlerdi. Birçok batılı Kur'an tercümesi objektiflikten uzaktı. Osmanlı döneminde bunun gibi sebeplerden ötürü müsteşriklerin Kur'an tercümelerine farklı bir tavır takınılmıştır.¹⁹⁷

Osmanlı arşivinde bulunan belgelere bakıldığında II. Abdülhamid Han dönemine tekabül etmektedir. Zira daha evvel tercüme edilmesine rağmen Sırpça Kur'an tercümesi 1895 yılında basılmıştır ki bu dönemde, muhtemelen, Belgrad Osmanlı yönetiminde değildi. Bu dönemde Kur'an yabancı dile çevrilmesi caiz olmadığı fikri hâkimdi. Aynı zamanda yapılan tercümelerde birçok hata ve yanlış ifadelerden dolayı bu tercümelerin basılması ve yayılması yasaklanmıştır. Tespit edildiği zamanda da ele geçirilmiştir. Diğer taraftan oryantalist ve Müslüman olmayanlar tarafından yapılan tercümeler birçok hata ve yanlışları barındırıyordu. Bazı ecnebi çevirilerinde cihatla ilgili ayetlerin çıkarılması, tahrife varacak kadar bozuk tercüme olması, ekonomik kazanç sağlanması, siyasi girişimlerini kolaylaştırması, Müslümanların arasında ihtilaf çıkarılması ve Müslümanları Kur'an'dan uzaklaştırılması gibi gayeler hedefleniyordu. Müslüman ahalisinden gelecek tepkilerden dolayı devlet tercümeleri el koyma, iade ve toplatma gibi emirleri vermiştir.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Mihailo Ljubibratić, "Pretplatni poziv na Al-Koran", *Star mali*, Novi Sad, br. 24, (30 Avgust 1879), 191.

¹⁹⁷ İlhami Günay, Başlangıcından Bugüne Kur'an'ın Türkçe Tefsir ve Tercümesi, (İstanbul: "Ensar Neşriyat" 2016), 67-68.

¹⁹⁸ Günay, Başlangıcından Bugüne Kur'an'ın Türkçe Tefsir ve Tercümesi, 473-475.

Ljubibratić 1879 yılında bir gazeteye vermiş olduğu demeçte tercümesinin başlığını *Al-Koran* (Al-Koran) olarak vermektedir. Fakat 1895 yılında yayınlanan tercümenin ismi *Koran* şeklindedir.

Ljubibratić, demecinde tercümenin bu sene (1879) basılmasını istemektedir. Fakat eğer yeterince ön abonelik toplanmazsa isteğini gerçekleştiremeyecektir. En azından basılacak kadar abonelik toplansa çevirinin basım için yeterli olacağını ifade etmektedir. Bu yüzden İslam'a müntesip kardeşlerini, Hırvat ve genel olarak bütün Güney Slav vatanseverlerine ve editörlük yapanlara ön abonelikler toplamaya gayret etmeye çağırılmaktadır.¹⁹⁹ Bosna'nın Mostar şehrinde bir duyuru yapılmıştır. Bu duyuruda Ilija Milosavlević Kolarac Sırbistan Krallığı Belgrad matbaasında çıkan Ljubibratić'in Sırpça Kur'an tercümesinden bahsedilmektedir. Duyuruyu yapan kişinin uzmanlardan duyduğuna göre onun tercümesi çok iyi bir tercümedir. Bu tercüme herkese, özellikle kardeş Muhammedilerine, tavsiye edilmiştir.²⁰⁰ Bir duyuru daha yapılmış ve bu duyuruda da "Türklerin Kur'an'ı Mičo Ljubibratić Hersekli tarafından Sırpçaya tercüme edilmiştir. Kitap 476 sayfası var ve Belgrad'da dul Mara Ljubibratić hanımda 3 forint karşılığında temin edilebilir." şeklinde söylenmiştir.²⁰¹ Mičo Ljubibratić'in eşi Mara Ljubibratić'in eğitim ve kilise işleri bakanına, vefat eden eşinin Kur'an tercümesinin üst sınıflara hediye verilmek üzere satın alınmasına dair yazdığı dilekçe bakanın onayına sunulmuştur. Alınan karar gereği bu eser lise okulları kütüphaneleri için ve Muhammed'in dinine mensup olan öğrencilere hediye verilmek üzere satın alınmıştır.²⁰²

3. Mičo Ljubibratić'in Mealin Ortaya Çıkışının Arka Planı

Mezkûr mealin mütercimi Kur'an'ı tercüme etme hedefini belirtmemiştir. Bu yüzden bu çevirinin ne zaman yapılmaya başladığı, ne zaman tamamlandığı ve hangi sebeplerden ötürü yapıldığı bilinmemekte idi. Bu yüzden sosyo-siyasi durumlar, mütercimin meşgul olduğu iş ve bölgede vuku bulan olaylar göz önünde bulundurularak mütercimin hedefi ve tercümeye başladığı tarih konusunda iddialardan öteye geçilememiştir.

Hadžijahić'e göre belki daha erken olma ihtimaliyle birlikte Kur'an'ın Sırpçaya tercüme edilmesi fikri 1868 yılından itibaren ortaya çıkmıştır.²⁰³ Diğer taraftan da Vila bültenine göre eğitilmiş bir Sırp papaz 1868 yılında tercüme etmeye başladığını duyurmuştur.²⁰⁴ Ljubibratić 1861 yılında Müslüman ve Hıristiyanları barıştırma planı üzerinde çalıştığını ifade etmiştir. Bu çerçevede sözü edilen tercümenin sebepleri arasında Müslüman ve Hıristiyanları barıştırmaya yönelik olduğu düşünce vardır.²⁰⁵ Branik gazetesi 1863 yılında Rusya'dan Belgrad'a dönen Ljubibratić'in edebiyata yöneldiği ve bir şeyleri yazmaya başladığı bilgisine yer vermektedir.²⁰⁶ Kur'an'ın tercüme edilmesinin caiz olmadığı görüşü 1853 yılında çıkan Hırvat gazetesinde haber olarak yer almıştır.²⁰⁷

1872 yılında Bosna'da hem Boşnakça hem Osmanlı Türkçesiyle yayın yapan Bosna bülteninin bir haberinde Kur'an'ı başka bir dile nakletme ve tercüme edilmesine izin

¹⁹⁹ Ljubibratić, "Pretplatni poziv na Al-Koran", 191.

²⁰⁰ Zora, list za zabavu pouku i književnost, "Bilješke iz književnosti", ed. Aleksa Šantić i Svetozar Čorović, Mostar, (30 April 1896), God. 1, br. 1, 40.

²⁰¹ Bosansko-Hercegovacki Istočnik, ed. ST. N. Davidović, Štamparija Spindlera i Lesnera, Sarajevo, 1896, God. 10, 5, 177.

²⁰² Službeni list Ministarstva i Crkvenih Poslova Kraljevine Srbije, *Prosvetni Glasnik*, Uprava Državne Štamparije, Državna Štamparija Kraljevine Srbije, (Beograd 1897), god. XVIII, 1-12, 320.

²⁰³ Hadžijahić, "Bibliografske Bilješke o Prijevodima Kur'ana Kod Nas", 44.

²⁰⁴ Vila, ed. Stojan Konstantin Novaković, Beograd, (15. Jun 1868), god. IV, br. 17, 408.

²⁰⁵ Hadžijahić, "Bibliografske Bilješke o Prijevodima Kur'ana Kod Nas", 44.

²⁰⁶ M., "Mičo Ljubibratić Nekadašnji Vodja Ustanka u Hercegovini", 2.

²⁰⁷ *Carско-kr. Službene narodne novine*, "Turska", (15. Listopada 1853), Zagreb, 664.

verilmediği gibi bütün ibadetlerin Arapça ile yapılmasının gerekli olduğu bilgisi geçmektedir.²⁰⁸

Enes Karić de şu soruyu sormaktadır: “Bu tercümenin başlangıç tarihi belli değilse ve son düzenlemelerin 1882-1889 yıllarında yapıldığını kabul edecek olursak o zaman tercüme fikri ne zaman ortaya çıkmıştır?”²⁰⁹ “Baba dilinde”²¹⁰ yazıların gerekliliğine vurgu yapan Omer Humo 1865 yılında *Sehletu'l-Vusul İlmihal* isimli kitabında İhlas suresi ve bazı ayetleri tercüme etmiştir. Bu bilgilerden yola çıkarak bu yıllarda tercüme konusunun tartışıldığı tahmin edilebilir. Bir Sırp din adamı 1874 yılında Kur'an hakkında yazdığı makalesinde bazı bilgilere yer vermiştir. Bilgiler arasında Kur'an'ın cennetten çıkmadığı, Tanrı'nın sözü olmadığı ve Muhammed'in sözü olduğu, vahyin hayal ürünü ve delilikten ibaret olduğu iddia edilmiştir. Kur'an'ın çocuksu, yalan ve rüyadan ibaret olduğu ve birçok zıtlıklar içerdiğini; Boşnakların yakında ellerine ulaşacak Sırpça bir Kur'an tercümesinden bunları öğreneceklerini aktarmıştır.²¹¹ Makalenin yazarı Kur'an'ın kimin tarafından tercüme edileceği ve hangi dilden çevrileceği konusunda bilgi vermemektedir.

1861'lı yıllarda Ljubibratić - kendisinin ifadesiyle- “Sırp Muhammedileri” barıştırma planları üzerinde durduğunu ifade etmiş²¹² ve bu barıştırma planıyla Müslüman-Hıristiyan halklarını Osmanlı ve Avusturya-Macaristan'a karşı ayaklandırmak istemiştir. Mevcut bilgilere göre bu icraat, muhtemelen, her şeyden önce siyasi temayülleriyle ortaya çıkmış ve bu Kur'an tercümesi vasıtasıyla Bosna-Hersek Müslümanların arasında belli millî/ulusal-siyasî etkiye ulaşmak istenmiştir. Kur'an tercümesinin üzerinde konulan haç Müslümanlar tarafından gelecek olumsuz tepkilere karşı silinmiş ve kapak sayfası yeniden bastırılarak yayınlanmıştır.²¹³ Vila'nın haberine göre Bosna'daki Türkleşmiş²¹⁴ kardeşleri olan Boşnakların kutsal kitabını, Koran'ı öğrenmelerini sağlamak için Sırpçaya tercüme edilmiştir. “Srbija” gazetesinin editörleri de saygın ve bilgin bir Sırp papazı Koran'ı Sırp dilinin güney Slav lehçesine şu an tercüme ettiğini haber yapmışlardır.²¹⁵ Bu habere göre Müslümanlar Kur'an'ı bilmemektedir. Bu tercüme ile Kur'an'ı öğreneceklerdir. Bu Sırp Gençler Birliği Kur'an'ın tercümesini yayımlatmakla Müslümanlara yakın oldukları mesajı vermekte ve bu gençlik birliği, dinleri farklı olsa da Müslüman olmuş kardeşlerini düşündüklerini ortaya koymuşlardır. Diğer taraftan ise Avrupa bunu bilim için yapmaktadır. Ama bu tercüme Müslüman kardeşlerimiz için yapıldığı mesajı verilmektedir.

Ljubibratić, 11 Mayıs 1861 yılında Bakan Garašanin'e isyanı başlatma planını da sunmuştur. Bununla birlikte Bosna Müslümanlarının arasında da bir aksiyon geliştirmesi gerekmektedir. Hadžijahić'in aktardığına göre Ljubibratić bir mektubunda: “1861 yılından beri Sırp Muhammedileri barıştırma üzerine çalışıyorum. Bu fikir bizzat bana ait olup 1867 yılında Belgrad'a gelişimden beri, ta ki 1874 yılına kadar bu fikri her Sırp hükümetine tavsiye etmiştim.” yazmıştır. 1867 yılında bazı temaslar kurulduktan sonra Bosna Müslümanlarından oluşan bir heyet Belgrad'a gelmiştir.²¹⁶ Hadžijahić ve Enes Karić bu heyette kimlerin yer aldığı, kimin tarafından kabul edildikleri ve nasıl muamele gördükleri konusunda kaynaklarda bilgi geçmediğini zikretmektedirler. Lakin yayınlanan bir rapora göre Ljubibratić 1866 yılında Hersek'te Bosko Zotović ve Adam-beg Resulbegović'i 1868 yılında iki Türkü Belgrad'a davet

²⁰⁸ Bosna, “Jedinstvo Islamsko”, no: 325, (UtorNIK 5. i 17. Septembar, 1872), Sarajevo, 1.

²⁰⁹ Ljubibratić, *Koran*, el-Kalem, 8.

²¹⁰ Omer Humo “Ana dili” anlamında “Baba Dili” ifadesini kullanmaktadır.

²¹¹ Djordje Miadrović, “Zablude i praznoverice u našim poslovcama”, *Glas Naroda*, (Novi Sad: 3 Novembar 1874), god. IV, br. 44, 347-348.

²¹² Hadžijahić, “Bibliografske Bilješke o Prijevodima Kur'ana Kod Nas”, 44.

²¹³ Hadžijahić, “Bibliografske Bilješke o Prijevodima Kur'ana Kod Nas”, 44.

²¹⁴ Türkleşmiş kelimesi bu bağlamda milliyet tanımlaması olarak değil, Müslüman olmuş veya İslam'ı seçmiş olarak anlaşılması gerekir.

²¹⁵ Vila, ed. Stojan Konstantin Novaković, Beograd, (15. Jun 1868), god. IV, br. 17, 408; Skerlić, *Omladina i Njena Književnost (1848-1871)*, 224-225.

²¹⁶ Hadžijahić, “Bibliografske Bilješke o Prijevodima Kur'ana Kod Nas”, 44.

etmiştir. 4 veya 5 Nisan 1869 yılında Užice'den Belgrad'e hareket etmişler ve Belgrad'da görüşmeler yapılmıştır. 1874 yılında bu görüşme Sarajevo'da ikamet eden Stoc'lu Muhamed-beg Sandžaktarbegović ve onun oğlu ile tekrarlanmıştır.²¹⁷

Müslümanlara kutsal kitabını tanıtmak, Bosna Müslümanlarına merak ettiklerini gösterme; Müslüman ve Hıristiyanları barıştırma politikası iddialarının aksine Terzić'in de bir iddiası bulunmaktadır. Zira onun iddiası Hıristiyan Sırlara Müslümanların kutsal kitabını tanıtmak amacıyla tercüme edildiği yönündedir.²¹⁸ Ramić de bu fikirdedir.²¹⁹ Eğer Ljubibratić'in amacı bu tercümeyle Kur'an'ı Müslüman veya Hıristiyanlara takdim etmek idiyse o zaman barıştırma siyasetinden çok birleştirme siyasetine ihtiyaç vardı. Ljubibratić'in Müslümanları Hıristiyanlara yakınlaştırıp birleştirmek amacıyla Kur'an'ı tercüme etme ihtimali zayıftır. Çünkü Ljubibratić tercümede Müslümanların kullanmadıkları andeo (melek), prorok (kâhin-resül), davo (şeytan) gibi kavramları kullanmıştır. Ljubibratić Müslümanların arasında yaşamışsa ve bir papaz ise Müslümanların kullandıkları kavramları bilmemesi ihtimal dışıdır. Aynı zamanda yazmış olduğu bir mektupta "peygamber" kelimesini orijinal haliyle kullanmıştır.

Ljubibratić'in tercümesi yayınlanana kadar 20 yıl geçmiş ve mütercimin ömrü ilk baskıya yetmemiştir. 1875 yılında bu konuda bir ilan bulunmaktadır. Bu nedenle konunun o zaman da güncel olduğu görülmektedir.²²⁰ Sözü edilen ilan Revue Britannique tarafından 1875 yılında yapılan ilandır. İlanda Belgrad'da "Sırp Müslümanların"²²¹ istifade edilmesi için Kur'an'ın Slav diline tercüme edildiği, Müslümanların kendi dinlerinden vazgeçmeden Slav ırkına dönebilecekleri ve Kur'an tercümesi meselesinin İstanbul halifeliğine bağlı olan Müslümanların arasında ihtilaf sebebi olduğu açıklanmaktadır.²²² Branik gazetesine göre Ljubibratić 1863 yılında Rusya'dan dönünce edebiyata yönelmiştir. 1875 yılındaki Fransız Revue Britannique Ansiklopedisi o yılda Kur'an'ın Sırpçaya tercüme edildiği bilgisini aktarmaktadır. Dolayısıyla bu bilgilere göre Sırpça Kur'an tercümesinin 1863 yılından itibaren başladığı ve 1875 yılında tamamlandığı yönündedir. O yıllarda basılmamasının nedeni de açık bir şekilde bilinmemekte idi. Ancak Kazimirski'nin tercümesinin Osmanlı Devleti'ne sokulmaya çalışıldığı bilinmektedir. Tercüme bir kere iade edilmiş, ikinci kere ise bu tercümeyle el konulmuştur. Zira o dönemde Kur'an'ın tercüme edilmesinin caiz olmadığı yönünde bir görüş hâkim olmuştu.²²³ Diğer belgelere göre de Mahomet Le Koran isimli Kazimirski'nin Kur'an tercümesinin isminin yanında 1873 yılında basıldığı bilgisi de verilmiştir. Aynı zamanda bu tercüme sorunludur. Osmanlı dönemindeki fetva makamı Kur'an-ı Azimuşşan'ın başka dillere tercüme edilmesinin caiz olmadığı görüşünde idi. Bu fetva gereğince Fransızca Kur'an tercümesi engellenmiştir.²²⁴ Yıldız Hususi maruzat kısmından gönderilen telgraflarda başka bilgiler de mevcuttur. Bu belgelere göre Kur'an Azimuşşan'ın Belgrad'da galat olarak Sırpçaya çevrilen nüshaların Karadağ Müslümanları tarafından okunduğu ve İslam toplumu tarafından incelenmemesini gerektiğine dair Bab-ı fetvaca gazetelere ilan verilmesi gerektiğine dair bir talimat da bulunmaktadır.²²⁵ Art arda çekilen telgrafların muhtevasına göre ahalinin başka dilleri bilmedikleri ve bu tercümenin zihinlerde şüphe uyandıracığı, devletin sınırlarına sokulmaması, Müslümanlar tarafından

217 Radojević, "28 Izvještaj Ljubibratića Matiji Banu", 658-661.

218 The Bosnia Times, "Kolumne" (Erişim 25 Mart 2021).

219 Ramić, Naši prijevodi Kur'ana i stil kur'anskog izraza, 103.

220 Hadžijahić, "Bibliografske Bilješke o Prijevodima Kur'ana Kod Nas", 45.

221 Hadžijahić, "Bibliografske Bilješke o Prijevodima Kur'ana Kod Nas", 45.

222 Ljubibratić, *Koran*, el-Kalem, s. 10.

223 Osmanlı Arşivi (BOA), Maârif Nezâreti Mektubî Kalemî [MF.MKT.] No. 178, Gömlek No. 123, 1; BOA, MF.MKT, No. 91, Gömlek No, 113, 1; Günay, *Başlangıcından Bugüne Kur'an'ın Türkçe Tefsir ve Tercümesi*, 472.

224 BOA, MF.MKT, No. 179, Gömlek No. 115, 1/1; BOA, MF.MKT. No. 179, Gömlek No. 115, 1/2; Günay, *Başlangıcından Bugüne Kur'an'ın Türkçe Tefsir ve Tercümesi*, 472.

225 Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadâret Hususî Maruzât [Y.A.HUS.], No. 362, Gömlek No. 133, 1; Günay, *Başlangıcından Bugüne Kur'an'ın Türkçe Tefsir ve Tercümesi*, 473.

okunmaması ve tercümenin galat ve zararlı olmasından dolayı yayılmaması tavsiye edilmiştir.²²⁶ Bu Kur'an tercümesinin Podgorica kütüphanesine satıldığı ve hatalar içermesinden dolayı Müslümanların zihnini karıştırmak için tercüme edildiği ve bu nedenle devlet sınırları içerisine alınmaması gerektiğine dair bir ikazda bulunulmuştur.²²⁷

Yine Devlet Arşivinden elde ettiğimiz bir rapor vardır. Bu rapor Sırpça Kur'an tercümesi ile alakalı olup Krikor Efendi tarafından kaleme alınmış ve Ahmed Fevzi Paşaya gönderilmiştir. Bu rapora göre kitapçılarda satılan Sırpça Kur'an tercümesinin kısa süre içerisinde Müslümanlar tarafından satın alındığı, halkın sadece Sırpça ve Arnavutça konuştuğu, bu Kur'an tercümesinin hatalı olduğundan ayetlere yanlış mana verilip doğru anlaşılacağı için tehlike oluşturduğu ifade edilmiştir. Raporun yazarı bu konu hakkında başka bir rapor daha yazdığını ifade etmektedir. Ancak ne zaman ve kime yazdığını, bu raporu nereye gönderdiğini veya nereye teslim ettiğini belirtmemektedir. Yazar, raporun son satırlarında bu raporu Ahmed Fevzi Paşaya haber vermek üzere yazdığını ve bu eserin sorumluluğu altında olan Müslümanların eline ulaşmasını engelleyecek tedbirleri alması için müftüye bu meseleyi aktarmasını rica etmektedir.²²⁸

Görüldüğü üzere birçok iddia ortaya atılmıştır. Bütün bu iddialar daha önce net bir bilgiye ulaşamamasındandır. Ancak elde ettiğimiz bilgilerin ve mütercimin Kur'an hakkındaki fikri oldukça şaşırtıcıdır. Detaylı bir şekilde mütercimin fikirlerini aktarmak yeridir. Dediğimiz gibi daha önce bu fikir ve görüşlere hiçbir kaynakta rastlanmamıştır. Bu yüzden bu bilgilerin önemine dikkat çekmek gerekecektir. Mütercim Mihailo, gazetede verdiği demecinde şunları açıklamaktadır: "Hristiyan dünyası için İncil ne ise Müslüman âlemi için Al-Koran odur. Al-Koran'ın prensipleri üç kıtaya yayılmış ve dünya nüfusunun dörtte birinden fazlasına ulaşmıştır. Al-Koran çok eskiden, Sırpça hariç, bütün Avrupa dillerine çevrilmiştir. Fransızlar, İtalyanlar ve Almanların içinden kendini Müslüman olarak deklare eden soydaşlar olmasa da ve yine onların çıkarları Müslümanlarınkı ile uyuşmasa da kendileri yine de Al-Koran'ı tercüme etmeye ve onun ilke ve ruhuyla tanışmaya koyulmuşlardı. Fakat Sırpçılar, 500 yıldır Müslümanlıkla sürekli temasta oldukları için Al-Koran'a yabancı kitapmış gibi bakmamaları lazım gelirdi. Çünkü Bosna, Ercegovina, Eski Sırbistan ve Zeta'da İslam'ı ifa eden en az üçte biri kapsayan öz kardeşleri vardı. Daha sonra, kardeşleri sayesinde Sırpçılar Müslümanlıkla yakın olmaları gerekirdi fakat kendi dillerine tercüme edilmiş Al-Koran'a sahip değiller! Bu bir hatadır! Novi Sad'da Srpska Matica Sırp edebiyatında bu boşluğu fark etmiş ve birkaç sene önce Al-Koran'ı tercüme edene ödül vadetmiş."²²⁹ Mütercimin gazete ilanı daha önceki araştırmacılar tarafından bilinmediğinden Kur'an tercümesinin kimin için yapıldığı hakkında birçok iddialar ileri sürülmüştü. Detaylı ve zaman açısından uzun zaman araştırmamız neticesinde mütercimin kendi ifadesinden anlaşılacağı üzere onun Sırpçılar için tercüme ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Mütercimin önsözü olmadığı için Sırpça Kur'an tercümesinin kime yönelik olduğu meçhul idi. Mütercimin gazete ilanıyla bu bilmece çözülmüş olup 1897 yılından bu yana bu konu hakkında yapılan tartışmalar son bulmuştur. Diğer taraftan Müslümanların Kur'an'a bakışı ne ise Hristiyanların da Al-Koran'a bakışı aynı olmalıdır. Zira Al-Koran'ın yabancının kitabıymış gibi bakmamaları gerektiğini ifade etmektedir. Bu mesaj ve incelik mütercimin yaşadığı dönemde ne kadar önemli idiyse hala günümüzde de bu mesaj önemini korumaktadır. Mütercim eğer Sırpçılar kendi dillerinde Müslümanların Kutsal Kitabı'nın tercümesine sahip

²²⁶ BOA, Y.A.HUS. No. 362, Gömlek No. 133, 2; BOA, Y.A.HUS. No. 362, Gömlek No. 133, 3; Günay, *Başlangıcından Bugüne Kur'an'ın Türkçe Tefsir ve Tercümesi*, 473.

²²⁷ BOA, Y.A.HUS. No. 362, Gömlek No. 133, 4; BOA, Y.A.HUS. No. 362, Gömlek No. 133, 5; BOA, Y.A.HUS. No. 362, Gömlek No. 133, 7; Günay, *Başlangıcından Bugüne Kur'an'ın Türkçe Tefsir ve Tercümesi*, 473.

²²⁸ BOA, Y.A.HUS. No 362, Gömlek No. 133, 6/1; BOA, Y.A.HUS. No. 362, Gömlek No. 133, 6/2.

²²⁹ Ljubibratić, "Pretplatni poziv na Al-Koran", 191.

değilse o zaman Müslümanları tamamıyla anlamaları mümkün olmadığı görüşüne sahip olduğu söylenebilir.

Mičo Ljubibratić'in karısı Mara M. Ljubibratić, Kur'an tercümesinin bir nüshasını Banjalukalı Muhamed Vehbi Džumišić'e hediye etmiş ve daha sonra bu nüsha Sarajevo'da bulunan Gazi Hüsrev Beg Kütüphanesi'ne vakfedilmiştir. Bu nüshanın ilk sayfasında şu ithafa yer verilmiştir: "Benim evlatlığım Muhamed Vehbi Džumišić'e bayram ve doğum gününe, 1 Ocak 1908 yılında, benim iyi Mičo Ljubibratić'in hatırına. İmza dul, Mara M. Ljubibratićka."²³⁰

4. Mealin Baskıları ve Mealden İstifade

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi ilk baskısı mütercimin vefatından sonra 1895 yılında *Koran* adı ile İlija Milosavljević Kolarac vakfı tarafından Državna štamparija (devlet matbaasında) basılmıştır. İkinci baskı Ljubljana'da 1990 yılında Svjetlost matbaasından çıkmıştır. Bu baskıyı düzenleyen Enes Karić'tir. Üçüncü baskı Sarajevo İslam Birliği matbaasında 2016 yılında Kiril alfabesiyle tekrar bastırılmıştır. Bu baskıyı düzenleyen yine Prof. Dr. Enes Karić olmuştur. Bu tercüme Bosna-Hersek mütercimlerine, bilim adamlarına ilham kaynağı olmuş ve bu tercümeden az veya çok istifade edilmiştir.

Dragutin J. Ilić *Poslednji Prorok* 1896 yılında yayınlanan kitabında Ljubibratić'in tercümesinden faydalanmıştır. O, kitabında Muhammed'in (a.s) hayatını anlatmaktadır. Bu eser 2019 yılında tekrar bastırılmıştır. Doğal olarak Kur'an'dan bazı ayetleri zikretmektedir. Bazı ayetlerin hangi surede ve kaçınıcı ayet olduğunu zikretmiş, bazı ayetlerin sure ve ayet bilgisine ise yer vermemiştir. Ljubibratić parantez içine aldığı bazı eklemeleri Dragutin parantez içine almamıştır.²³¹

Belgrad Tıp Fakültesi hocası Dr. M. Jovanović-Batut bu tercümeden faydalanarak sağlıklı ilişkilendirilebilecek ayetlerden eklektik bir çalışma yapmış ve *Život, zdravlje, bolest i smrt u Kuranu*²³² (Izdanje higijenskog zavoda u Sarajevu, Državna Štamparija, Sarajevo, 1927) adıyla bir kitap yayınlamıştır.²³³

Bir başka çalışma yapan Miodrag Maksimović'tir. Eserinin adı *Iz Kur'ana Časnog Svetu Celom Opomene*'dir,²³⁴ Vuk Karadžić Yayınları, 1967, Beograd, Zodijak. Bu kitabın önsözünü Dr. Hasan Kaleši kaleme almıştır. Miodrag Beyin ifadesine göre bu eklektik çalışma Kur'an'dan ahlaki mesajlar ve tehditler aktarmaktadır. Eski Ahit'teki kıssalardan ve Kur'an'daki genel tekrarlardan kaçınılarak, muhtevasının daha çok edebi yönüne ve felsefi ve ahlaki teorisine öncelik verilmiştir. Müellif devamında: "Hiçbir tercüme edebi ve musiki ahenk Muhammed'in anlatımını aktaramaz" dedikten sonra sure ve ayet belirtmeden "Muhammed diyor ki biz Kur'an'ı bölen ve parçalayanları cezalandıracağız"²³⁵ şeklinde aktarmaktadır yani Hicr suresinin 89-92. ayetlerini dile getirmektedir. Ljubibratić'in tercümesinde: "Onlara de ki: Şüphesiz ki ben Nebiyim. Biz Kur'an'ı bölüp parçalara ayıranları cezalandıracağız."²³⁶ şeklinde geçmektedir. Bu kitabın müellifi ayette geçen "neziri mübin" ifadesini vermeyerek Hz. Muhammed'in (a.s), Peygamber olmadığını ve "Muhammed diyor ki" terkiple Kur'an'ın, Muhammed'in (a.s) sözü olduğunu göstermek için ayetin tercümesini eksik vererek belirtmeye çalışmaktadır. Müellif kitabında sadece Yusuf suresinin ayetlerini işaretli olarak vermektedir. Onu da okuyucular Eski Ahitle karşılaştırabilsin diye kitabın

²³⁰ Ramić, Naši prijevodi Kur'ana i stil kur'anskog izraza, 104.

²³¹ Ilić, *Poslednji Prorok*, 70-71.

²³² Kur'an'da hayat, sıhhat, hastalık ve ölüm.

²³³ Busuladžić, "Prvi prijevodi Kur-ana u svietu i kod nas", 12.

²³⁴ Kur'an'ı Kerim'den Tüm Dünyaya Öğütler.

²³⁵ "Mi ćemo kazniti one – govori Muhamed – koji dijele, koji cijepaju Kur'an na dijelove"

²³⁶ "89. Реци им: Ја сам Гласник неспорни. 90. ми ћемо казнити оне који дијеле, 91. који цијепāju Кур'ан на дијелове."

sayfalarına ilave etmiştir. Devamında ayetlerin seçmesinde en eskiden yeniye doğru kronolojik sırasına göre gidilmiş ki Muhammed'in anlatımında şiirsel/edebî gücünün kitabın sonuna doğru doruk noktasına ulaşsın diye ifade etmektedir. Müellif her defasında Kur'an'ın Allah kelamı olduğunu ifade etmekten ısrarla kaçınmakta ve Kur'an'ın, Hz. Muhammed'in (a.s) sözü olduğunu ısrarla dile getirmektedir.²³⁷ Hâlbuki bu kitabın önsözünde Kaleşi: "Kur'an Allah'ın sözü olarak"²³⁸ ifadesine yer vermektedir.²³⁹

Darko Tanasković *Kur'an* başlıklı makalesinde "İz Kur'ana" başlığı altında birkaç mütercimin sure tercümelerini eklemiştir. Bunların arasında Ljubibratić çevirisi de yer almaktadır. Ljubibratić'in tercümesinden seçilip yayınlanmış sure ve kısımları şunlardır: Fatiha, Bakara 2/172, Yusuf 12/1-29, Nur 24/35-42.

Seid Zenunović kısmî Kur'an tercümesinde büyük ölçüde Ljubibratić'in tercümesinden faydalanmıştır. Prof. Dr. Omer Nakičević al-Hamiyado Latin alfabesine aktarmıştır. Bu var olan parçaları Ljubibratić'in tercümesiyle mukayese ettik ve 18 yerde farklılık olduğunu tespit ettik.

Ljubibratić ve tercümesi hakkında bilgi içeren *Osmanlı Sonrası Bosna'da Yapılan Bazı Kur'an Tercüme Üzerine* adlı bir makale yayınlanmıştır. Bu makalede üzerinde durduğumuz şahıs ve tercümesiyle ilgili bir bölüm bulunmaktadır. Dolayısıyla Gülşen ve Terzić'in makalesinin üzerinde durmamız yerinde olacaktır. Bu makalede bazı bilgilerde hatalar vardır. Mesela makalede "Sırp asıllı Hristiyan Ortodoks bir papazdır."²⁴⁰ bilgisi mevcut ve dipnotta kaynak olarak İsmail Bardhi'nin tezinden 48. dipnot verilmiştir. Fakat bu cümle İsmail Bardhi'nin dipnotunda yer almayıp Izet Terzić'in tezinde bulunmaktadır.²⁴¹ Yine "Tercüme Sırpça'ya yakın olan Kiril alfabesiyle yayımlanmıştır."²⁴² cümlesi için dipnotta kaynak olarak Bardhi'nin tezi verilmiş olup bu bilgi kısmen Terzić'in tezinde bulunmaktadır. Terzić'in tezinde "yakın" kelimesinin yerine "daha yakın" ibaresi geçmektedir.²⁴³ Zira dil alfabeden daha üstündür. Ljubibratić Latin alfabesini kullanmış olsaydı dil yine Sırpça olurdu. Örneğin Zenunović al-Hamiyado ile Kur'an tercümesini yazmıştır ve dili Boşnakçadır. Osmanlı Türkçesi Arap alfabesiyle yazılmış olsa bile dil Türkçedir.

Yine "ilk üç sayfada ise müphem bazı kelimelerin kısa sözlüğüne yer verilmektedir."²⁴⁴ cümlesi için Terzić kaynak olarak gösterilmiştir. Fakat Terzić'in tezine baktığımızda "ilk üç sayfada" değil, tam tersi "وفي الصفحات الثلاثة الأخيرة أورد المترجم قاموساً صغيراً لبعض الكلمات ذات الأصول العربية" "وردت في ترجمته للقرآن" son üç sayfada ifadesi vardır.²⁴⁵

Yine Gülşen "Yine çeviride önsöz bulunmamaktadır. Keza, sure başlarında sure isimlerine de yer verilmemiş, onun yerine başlangıç (glava) kelimesi kullanılmıştır, sure isimleri hakkında dipnotta açıklamalar mevcuttur. Çalışma Slovenya'nın başkenti Ljubliana da basılmıştır."²⁴⁶ cümlesini kaynak olarak dipnotta Terzić'in tezinden aldığını göstermiştir. Fakat Gülşen'in vermiş olduğu bilgi, bir cümlecik dışında, İsmail Bardhi'nin 27. sayfasında tespit edilmiştir. Yine sure isimlerine yer verilmediğini söyleyen Gülşen, Terzić Ljubibratić'in tercümesinin görselini tanıtmak amacıyla, kendi tezinin 324-325. sayfalarında, birkaç resim

²³⁷ Miodrag Maksimović, *Iz Kur'ana Časnog Svetu celom opomene*, (Beograd: Vuk Karadžić, 1967), 123.

²³⁸ "...Kur'ana kao božje reči..."

²³⁹ Maksimović, *Iz Kur'ana Časnog Svetu celom opomene*, 15.

²⁴⁰ Ekrem Gülşen - Izet Terzić, "Osmanlı Sonrası Bosna'da Yapılan Bazı Kur'an Tercüme Üzerine", *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 18, (2015), 110.

²⁴¹ Bk. Izet Terzić, *el-İnâjetu bil'Kur'an-i'Kerim fi'l-Bosna Munzu Fethiha ile'l-An* (Tunus: Zeytûn Üniversitesi, Tefsir, Doktora tezi, 1998), 316.

²⁴² Gülşen - Terzić, "Osmanlı Sonrası Bosna'da Yapılan Bazı Kur'an Tercüme Üzerine", 110.

²⁴³ Bk. Terzić, *el-İnâjetu bil'Kur'an-i'Kerim fi'l-Bosna Munzu Fethiha ile'l-An*, 317.

²⁴⁴ Gülşen - Terzić, "Osmanlı Sonrası Bosna'da Yapılan Bazı Kur'an Tercüme Üzerine", 110.

²⁴⁵ Terzić, *el-İnâjetu bil'Kur'an-i'Kerim fi'l-Bosna Munzu Fethiha ile'l-An*, 322.

²⁴⁶ Gülşen - Terzić, "Osmanlı Sonrası Bosna'da Yapılan Bazı Kur'an Tercüme Üzerine", 110.

eklemiştir. Bu resimlerde Ljubibratić'in tercümesinde sadece Fatıha suresinin isminin tercüme edilmediği görülmektedir. Diğer surelerin orijinal isimleri zikredilmemiş olsa bile tercümesine yer verilmiştir. Terzić'n tezinde bulunan resimlerde sure isimlerinin tercümesini zikrettiği açıkça görülmektedir. Örneğin: Krava (Bakara), Jedinstvo Božje (İhlas) ve Svitanje (Felek). Tercümede, Gülşen'in ifade ettiği gibi, Glava kelimesi "başlangıç" anlamı değil baş/başlık veya bölüm anlamını taşımaktadır. Aynı zamanda resimlerde Glava kelimesinin arkasında harflerle sure numarası, altında nerede nazil olduğu ve surenin kaç ayetten oluştuğu gibi bilgiler verildiği açıkça görülmektedir. Kadr suresinde olduğu gibi bazı surelerde Arapça ismi verip dipnotunda açıklama yapılmıştır.

Gülşen'in makalesinde bu tercümenin Rusçadan tercüme edildiğine dair bilgi paylaşılmıştır. Fakat karşılaştırma babından hiçbir yerde kaynak belirtilmemiştir. Rusça ve Sırpça Kur'an tercümesinde aynı sure, aynı ayet, aynı şekilde tercüme edilmiş ve aynı ayette numaralandırma hatasının yapıldığı görülmektedir.²⁴⁷ Fakat makalede hiç bu konuya değinilmemiştir.

Makale gözden geçirilirken "Boşnakça" olmayan bir kelime fark edilmiştir. Zira Sırpça tercümesinde Boşnakça olmayan bir kelimenin mevcut olmasına şaşırılmamalıdır. Ancak konumuz bu değildir. Makalede "Boşnakça" olmayan "anoctoa"²⁴⁸ şeklinde sözü edilen kelime Terzić'in tezinde Kiril alfabesiyle "АПОСТОЛ"²⁴⁹ olarak yazılmış, Arapçada da ابوستول yazılır diye ifade edilmiştir. Gülşen'in makalesinde "apostol" kelimesi "anoctoa" şeklinde yazılmıştır.²⁵⁰ Aynı kelime hem Kiril yazılışı hem de Arapça okunuşu Terzić'in tezinde bulunmaktadır.²⁵¹ Apostol kelimesine gelince Resul, Havariyyun, Hıristiyanların habercisi, misyonerlik yapan kişi anlamını taşımakta ve Ljubibratić bu ayette "resul" anlamında kullansa da okur bu şekilde anlamayabilir.

Gülşen'in makalesinde 1995 yılında Enes Karić'in son meal olduğu ifade edilmiştir.²⁵² Ancak bu makalenin yayınlama (2015) tarihinden önce başka mealler de basılmıştır. Örneğin: Ramo Atajić'in *Prijevod Kur'ana sa tefsirrom i komentarom*, Münih, 2001; Esad Duraković'in *Kur'an s prijevodom na bosanski jezik*, Sarajevo, 2004; Kısmî olan Seid Zenunović'in *Kur'an tercümesini* Prof. Dr. Omer Nakićević tarafından, al-Hamiyadodan latinize ederek, 2002 yılında yayınlamıştır.

Hem Gülşen makalesinde hem Terzić tezinde Mustafa Mlivo'nun Kur'an tercümesinin en son 1995 yılında basıldığı ifade edilmiştir.²⁵³ Mustafa Mlivo'nun yeni baskısı ise 2004 yılında çıkmıştır. Makale yeni tarihli olmasına rağmen yeni mealler ve güncel bilgileri içermemektedir. Gülşen makalede Miço Ljubibratić ismini verme noktasında bazı hatalar da yapmıştır.

Makalede sonuç kısmında "Ortodoks papazı Ljubibratić'in çevirisi, Bosnalı Müslümanları ve cemaatleri Kur'an meali konusunda yeni fikirler üretmeye, kendi kitaplarını kendilerinin çevirmeleri gerektiği hususunda düşünceye sevk etmiştir."²⁵⁴ diye yazmaktadır. Ancak bu çevirinin Kur'an meali konusunda yeni fikir üretmeye vesile olmadığı söylenebilir. Zira o yıllarda Kur'an'ı tercüme etme fikri mevcut olup bazı âlim ve bilim adamları arasında ana dilde eğitim tartışılmıştır. Bazı sureler de tercüme edilmiştir. Diğer taraftan Kur'an'ın

²⁴⁷ Bk. Konstantin Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodnikom frantsuzkogo posolstva v Persii*. Kazimirskim, (Moskva: Izdanie knigoprodavca K. Šamova, 1865), 20.

²⁴⁸ Gülşen - Terzić, "Osmanlı Sonrası Bosna'da Yapılan Bazı Kur'an Tercümeleri Üzerine", 112.

²⁴⁹ Bk. Terzić, *el-İnâjetu bil'Kur'an-i'Kerim fi'l-Bosna Munzu Fethiha ile'l-An*, 321.

²⁵⁰ Gülşen - Terzić, "Osmanlı Sonrası Bosna'da Yapılan Bazı Kur'an Tercümeleri Üzerine", 112.

²⁵¹ Bk. Terzić, *el-İnâjetu bil'Kur'an-i'Kerim fi'l-Bosna Munzu Fethiha ile'l-An*, 321.

²⁵² Gülşen - Terzić, "Osmanlı Sonrası Bosna'da Yapılan Bazı Kur'an Tercümeleri Üzerine", 134.

²⁵³ Gülşen - Terzić, "Osmanlı Sonrası Bosna'da Yapılan Bazı Kur'an Tercümeleri Üzerine", 127; Terzić, *el-İnâjetu bil'Kur'an-i'Kerim fi'l-Bosna Munzu Fethiha ile'l-An*, 360.

²⁵⁴ Gülşen - Terzić, "Osmanlı Sonrası Bosna'da Yapılan Bazı Kur'an Tercümeleri Üzerine", 139.

tercüme edilmesinin caiz olmadığı görüşü de oldukça yaygın idi. Aynı zamanda Bosna Müslümanları halifeye bağlı idiler. Bu yüzden, kanaatimce, Kur'an'ı tercüme konusunda halifeye başkaldırmak istememişlerdi.

5. Terzić'in Vermiş Olduğu Bazı Örneklerin Rusça Tercümesiyle Karşılaştırması

Terzić kendi tezinde Kazimirski (Fransızca) ile Ljubibratić'in (Sırpça) Kur'an tercümesinin karşılaştırmasını yapmıştır. Biz, mukayese eksik kalmasın diye Nikolaev'in Rusça Kur'an tercümesini de karşılaştırmaya dâhil ettik. İlk başta, daha sonra gelecek şekilde, Kazimirski, Nikolaev ve Ljubibratić arasında ne gibi bir bağlantı olduğunu sorguladık ve her üç tercümeyle dipnot ve parantez içi bilgilerinden hareketle değerlendirerek bir sonuca ulaşmaya çalıştık. Çalışma ilerlerken Terzić ve Fatić'in vermiş oldukları örnekleri de karşılaştırdık.

Terzić'in ayet numaralandırma konusunda vermiş olduğu örnek Bakara suresinin 136. ayeti olup Kazimirski ve Ljubibratić'te bu ayeti 130. ayet olarak verilmiştir.²⁵⁵ Aynı yanlış numaralandırmayı Nikolaev'in tercümesinde de tespit ettik.²⁵⁶

Huruf-ı mukatta' konusunda Kazimirski ve Ljubibratić bu harfleri (Elif lâm mîm, Yâsîn, Tâ sîn mîm) ayrı bir ayet şeklinde ayırmayıp sonraki ayete dâhil etmiştir.²⁵⁷ Nikolaev'in Rusça tercümesinde de Bakara suresinde Elif Lâm Mîm,²⁵⁸ Tâ-Hâ suresinde Tâ-Hâ,²⁵⁹ Neml Suresinde Tâ-Sîn²⁶⁰ ve Yâsîn suresinde Yâsîn²⁶¹ ifadelerinin birinci ayete dâhil edildiği tespit edilmiştir.

Fatır suresi 27. ayet iken Kazimirski ve Ljubibratić'in tercümesinde 25. ayet olarak geçmektedir.²⁶² Ancak Nikolaev'in tercümesinde baktığımız zaman durum aynıdır.²⁶³ Sözü edilen ayetinde "ğarâbîbu sûd" yani simsiyah dağ veya yol²⁶⁴ anlamına gelen kısmını Kazimirski ve Ljubibratić "siyah kargalar" şeklinde tercüme etmişlerdir.²⁶⁵ Fakat Ljubibratić bu tercümede yine yalnız değildir. Nikolaev de "черные вороны" (çernie voronii) şeklinde çevirmiştir.²⁶⁶ Gavran ile vrana kuzgun ile karga gibidir. Aynı familyadan olup biri biraz daha uzun, diğeri ise biraz kısadır.²⁶⁷

²⁵⁵ Terzić, el-İnâjetu bil'Kur'an-i'Kerim fi'l-Bosna Munzu Fethiha ile'l-An, 317.

²⁵⁶ Nikolaev, Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii, Kazimirskim, 20.

²⁵⁷ Terzić, el-İnâjetu bil'Kur'an-i'Kerim fi'l-Bosna Munzu Fethiha ile'l-An, 318.

²⁵⁸ Nikolaev, Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii, Kazimirskim, 4.

²⁵⁹ Nikolaev, Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii, Kazimirskim, 223.

²⁶⁰ Nikolaev, Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii, Kazimirskim, 273.

²⁶¹ Nikolaev, Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii, Kazimirskim, 322.

²⁶² Terzić, el-İnâjetu bil'Kur'an-i'Kerim fi'l-Bosna Munzu Fethiha ile'l-An, 318.

²⁶³ Nikolaev, Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii, Kazimirskim, 320.

²⁶⁴ Ebu İshak İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî, ez-Zeccâc Meânî'l-Kur'âni ve İ'râbîhi, thk. Abdülcelil Abduh Şelebî, (Beyrut, Âlimü'l-Kütüb, 1408/1998), 4/269.

²⁶⁵ Terzić, el-İnâjetu bil'Kur'an-i'Kerim fi'l-Bosna Munzu Fethiha ile'l-An, 318.

²⁶⁶ Nikolaev, Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii, Kazimirskim, 320; E. Mustafaev - V. G. Şçerbinin, Büyük Rusça-Türkçe Sözlük, (İstanbul: Multilingual, 1995), 992, "черные вороны", 103.

²⁶⁷ Tr.weblogeographic, "News", (Erişim 04.05.2021).

Terzić Kıyamet suresinin ilk iki ayetinde bulunan Ў'yu kasemi üzerinde durmakta ve Kazimirski ve Ljubibratić bunu olumsuzluk ifade eden У olarak tercüme edip hata yaptıklarını açıklamıştır.²⁶⁸ Nikolaev de “Я не поклянусь днемъ Воскреееия, Не поклянусь душой, делающей уиреки.” “Ben yemin etmem” olarak tercüme etmiştir.²⁶⁹ Kazimirski ve Ljubibratić gibi Nikolaev de aynı şekilde çevirmiştir.

6. Fatić'in Vermiş Olduğu Bazı Örneklerin Rusça Kur'an Tercümesiyle Karşılaştırması

Fatić, yazmış olduğu makalesinde birkaç örnek vererek Ljubibratić'in Fransızcadan tercüme ettiğini söyler ve Ljubibratić ile Kazimirski'nin tercümelerini karşılaştırır. Mesela Kazimirski ve Ljubibratić sure yerine “baş/başlık”, surenin Mekki veya Medeni olduğunu belirtmek için Kazimirski *Donné à la Mecque* & *Donné à Médine*, Ljubibratić'te ise Дато у Меки & Дато у Медини,²⁷⁰ Kazimirski'nin Rusça Kur'an tercümesini çeviren Nikolaev de “sure” kelimesini “Глава” (baş/başlık), Mekki ve Medeni ifadelerini de “Дана въ Меккѣ/Дана въ Медине” (Dana v Mekki/Dana v Medine) şeklinde vermiştir.

Fatić'in Secde suresinin ismiyle ilgili verdiği bilgiye göre Kazimirski bu sureyi *L'adoration*, Ljubibratić ise *Obožavanje* (ibadet etmek, tapmak) diye adlandırmıştır.²⁷¹ Nikolaev bu sureyi “поклонение” (poklonenie) yani ibadet etmek, tapmak şeklinde isimlendirmiştir.²⁷²

Fatır suresinin ismini “Kazimirski *Les anges ou le créateur*, Ljubibratić *Anđeli ili Творач*” (Melekler veya Halik),²⁷³ Nikolaev ise “АНГЕЛЫ ИЛИ ТВОРЕЦЪ”²⁷⁴ (melekler ve Halik) şeklinde vermiştir.

Ma'un suresinin ismine “Kazimirski *L'aumône*, Ljubibratić ise *Milostinja* (Sadaka)”,²⁷⁵ Nikolaev ise “МИЛОСТЫНЯ”²⁷⁶ (sadaka) anlamını vermiştir.

Alak suresinin ismini “Kazimirski *Le sang coagulé*, Ljubibratić ise *Usirena krv*” (pıhtılaşmış kan) şeklinde tercüme etmiştir.²⁷⁷ Nikolaev ise Alak suresinin ismini “ОГУСТЪВШАЯ КРОВЬ”²⁷⁸ (pıhtılaşmış kan) olarak vermiştir.

Nas suresinde cin kelimesini Kazimirski “*génies*”, Ljubibratić ise “*đenija*”,²⁷⁹ Nikolaev ise Nas suresinde “*геиѣвъ*”²⁸⁰ (cinler) şeklinde tercüme etmiştir.

Ali İmran suresinin 7. ayetinde “*muhkemât*” kelimesini Kazimirski “*versets immuables*”, Ljubibratić ise “*neizmjenjivi stihovi*” (değiştirilmeyen ayetler),²⁸¹ Nikolaev ise “*стихи*

²⁶⁸ Terzić, el-İnâjetu bil'Kur'an-i'Kerim fi'l-Bosna Munzu Fethiha ile'l-An, 320.

²⁶⁹ Nikolaev, Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii, Kazimirskim, 437.

²⁷⁰ The Bosnia Times, “Kolumne”.

²⁷¹ The Bosnia Times, “Kolumne”.

²⁷² Nikolaev, Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii, Kazimirskim, 303.

²⁷³ The Bosnia Times, “Kolumne”.

²⁷⁴ Nikolaev, Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii, Kazimirskim, 318.

²⁷⁵ The Bosnia Times, “Kolumne”.

²⁷⁶ Nikolaev, Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii, Kazimirskim, 465.

²⁷⁷ The Bosnia Times, “Kolumne”.

²⁷⁸ Nikolaev, Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii, Kazimirskim, 459.

²⁷⁹ The Bosnia Times, “Kolumne”.

²⁸⁰ Nikolaev, Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii, Kazimirskim, 468.

²⁸¹ The Bosnia Times, “Kolumne”.

неизмѣнныѣ"²⁸² (değişmeyen ayetler) şeklinde tercüme etmiştir. "Müteşabihât" kelimesini Kazimirski "*métaphoriques*", Ljubibratić ise "*prijenosne slike*"²⁸³ (kinayeli görünüm); Nikolaev ise "другіе иносказательныѣ"²⁸⁴ (diğerleri kinayelidir) olarak vermiştir. Bakara suresinin 131. ayetin başında aynı manayı hem Kazimirski *es juifs et les chrétiens*, hem Ljubibratić *Čivuti i Hrišćani* (Çifud-Yahudi ve Hristiyan) parantez içine almışlar,²⁸⁵ Nikolaev de Bakara 131. ayetinde ise "жиды и христiane"²⁸⁶ (jidi i hristiane-yahudi ve hristiyan) tercüme edip parantez içine almıştır.

Fatić'in belirttiği gibi Ali İmran'ın 7. ayeti, 5. ayet olarak gösterilmiştir. Aynı durum Rus tercümesinde de geçerlidir. Fatić'in vermiş olduğu örneklerde Ljubibratić ile Nikolaev'in arasında sadece Bakara 131. ayetinde geçen Yahudi kelimesinde farklılık vardır. Ljubibratić *Čivuti*, Nikolaev ise Jidi kavramlarını kullanmışlardır. Ancak bu iki kelime eş anlamlı kelimelerdir. Ayrıca surelerin numaralandırmada Kazimirski ve Nikolaev Roma rakamlarını kullanırken Ljubibratić büyük harflerle yazarak (ör. ГЛАВА ТРЕЋА. ИМРАНОВА ПОРОДИЦА, GLAVA TREĆA IMRANOVA PORODICA/ÜÇÜNCÜ BÖLÜM İMRAN'IN AİLESİ)²⁸⁷ şeklinde belirtmektedir.

7. Fransızca, Rusça ve Sırpça Tercümelemlerin Karşılaştırması

Bu kısımda yukarıdaki örneklerden bağımsız olarak Fransızca, Rusça ve Sırpça Kur'an tercümelemleri mukayese edilecektir. Bu karşılaştırma neticesinde Sırpça Kur'an tercümesinin hangi çevirinin çevirisi olduğuna dair kanaat oluşacaktır.

El-Haviye kelimesi Fransızca, Sırpça ve Rusça tercümesinde parantez içinde verilmiştir. Fransızcada *El-Hawiye*²⁸⁸, Sırpçada (Ел-хавије)²⁸⁹ (*El-haviye*) ve Rusçada (Эль-Гавије)²⁹⁰ (*El-Gavije*) şeklinde geçmektedir. Bu örnekte farklılık sadece Rusça tercümesinde bulunmaktadır.

Zilzâl suresinde bulunan dipnotlar sayı açısından Fransızca²⁹¹ ile Rusça²⁹² Kur'an tercümelemlerinde bulunan dipnotlar üçer olmak üzere uyuşmaktadır. Fakat Sırpça Kur'an tercümesinde sadece bir tane dipnot verilmiştir.²⁹³

Her üç mütercim Kadr suresinin başlığını/ismini "Alkadr" şeklinde isimlendirmiş ve ondan sonra dipnot düşerek manasını vermişlerdir. Devamında birinci ayetinde bulunan *Kadr* kelimesine, Ljubibratić hariç, dipnot düşerek açıklama yapmışlardır.²⁹⁴ Fransızca ve Rusça tercümesinde bulunan birinci ayetin dipnotunu, Ljubibratić tercümesinin sonunda yazdığı sözlük kısmında "alkadr, alkadr gecesi, Arapların inancına göre 23. veya 24. Ramazan günlerine tekabül eder, bu gecede gelecek yıl içinde vuku bulacak olaylar kararlaştırılıyor ve

²⁸² Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii, Kazimirskim*, 40.

²⁸³ The Bosnia Times, "Kolumne".

²⁸⁴ Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii, Kazimirskim*, 40.

²⁸⁵ The Bosnia Times, "Kolumne".

²⁸⁶ Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii, Kazimirskim*, 20.

²⁸⁷ Ljubibratić, *Koran, Kolarac*, 35.

²⁸⁸ Albin de Biberstein M. Kasimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, (Paris: Charpentier Libraire-Editeur, 1852), 517.

²⁸⁹ Mičo Ljubibratić (Hercegovac), *Koran*, (Beograd: Zaduzbina Ilije Milosavljevica Kolarca, 1895), 470.

²⁹⁰ Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii, Kazimirskim*, 463.

²⁹¹ Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, 516.

²⁹² Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii, Kazimirskim*, 461-462.

²⁹³ Ljubibratić, *Koran, Kolarac*, 468.

²⁹⁴ Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, 514-515; Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii, Kazimirskim*, 460-461.

takdir ediliyor” manasında vermektedir.²⁹⁵ Bu anlam Rusça Kur'an tercümesiyle ile uyusmaktadır. Ancak Fransızca ve Rusça tercümesinde roma rakamlarıyla, Duhan XLIV, 2. ve 3. ayetlerine bakılması için bilgi içermektedir. Duhan 44/2-3 ayetlerinin tercümesine baktığımız zaman, Ljubibratić'in tercümesi hariç, Fransızca ve Rusça tercümelerinde bulunan dipnotta bilgi mevcuttur.²⁹⁶

Ğaşıye 88/6 ayetinde kâfirlere verilecek yiyecek (ضريع) dari' kelimesi geçmektedir. Her üç mütercim Kur'an tercümelerinde ayetin aslını vermişlerdir. Üç mütercim de dari' kelimesinin ne anlama geldiğini dipnotta izah etmişlerdir.²⁹⁷

Fecr suresinin ilk iki ayetini birinci ayet olarak, mütercimlerin üçü de numaralandırmıştır. Fransızca tercümesinde Zülhicce kelimesi geçmekte, dolayısıyla Zilhicceden bahsedildiği anlaşılmaktadır.²⁹⁸ Rusça tercümesinde mütercim “Burada Zülhicce ayının on mübarek gecesini anlatılmaktadır” açıklamasında bulunmaktadır.²⁹⁹ Sırpça Kur'an tercümesinde dipnotta böyle bir açıklama verilmemiştir.³⁰⁰

Fecr suresinin 7. ayetinde İrem'den bahsedilmektedir. Her üç mütercim bu ayeti 6. ayet olarak göstermiştir. Fransızca ve Rusça Kur'an tercümesinin dipnotunda İrem'den bahsetmişlerdir. Sırpça Kur'an tercümesinde herhangi bir açıklama yapılmamıştır.³⁰¹

Fecr suresi 10. ayetini üç mütercim 9. ayet olarak terkim etmişlerdir. Her üç mütercim Firavun'un kazık sahibi olduğundan bahsederler. Kazimirski “Et Pharaon, inventeur du supplice des pieux?”³⁰², Nikolaev “И Фараона Владыку кольевъ?”³⁰³ ve Ljubibratić “и Фараона Господара кочева.”³⁰⁴ Kazimirski ve Nikolaev'in tercümesinde dipnota yer verilirken, Ljubibratić'in tercümesinde dipnota yer verilmemiştir.

İnşikâk suresi 10. ayetinde kitabı arkasından verilenlere dikkat çekilmiştir. Kazimirski ve Nikolaev bu ayetin dipnotunda bilgi vermiştir. Nikolaev “kâfirlerin sağ eli boynuna dolanmış, sol eli ise sırtının arkasında çevrilmiş olacağından” bahsetmektedir.³⁰⁵ Ljubibratić ise “sol eline”³⁰⁶ kısmını ayet tercümesinin sonunda parantez içine almaktadır.

Mutaffifin suresinin 18. ayetinde geçen عَالِيُونَ ve سَجِين (iliyyun ve siccin) sözcükleri vardır. Fransızca, Rusça ve Sırpça Kur'an tercümelerinde bu kavramları açıklayan dipnotlar verilmiştir. Kazimirski ve Nikolaev'in tercümesinin dipnotunda *iliyyûn* iki defa, Ljubibratić'in tercümesinde sadece bir kere açıklanmaktadır. Ljubibratić, Rusça tercümesinde bulunan “Kur'an'daki açıklamaya göre *iliyyûn* ve *siccîn* insanların amellerinin yazıldığı kitaplardır.” açıklamasıyla yetinmektedir. Ancak Ljubibratić, Rusça tercümesinde devamı olan “İllyûn

²⁹⁵ Ljubibratić, *Koran*, Kolarac, 477.

²⁹⁶ Bk. Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle* 405; Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii*, Kazimirskim, 365.

²⁹⁷ Bk. Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, 507.

²⁹⁸ Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, 507; Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii*, Kazimirskim, 454; Ljubibratić, *Koran*, Kolarac, 461.

²⁹⁹ Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii*, Kazimirskim, 454.

³⁰⁰ Ljubibratić, *Koran*, Kolarac, 460.

³⁰¹ Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, 508; Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii*, Kazimirskim, 454.

³⁰² Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, 508.

³⁰³ Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii*, Kazimirskim, 455.

³⁰⁴ Ljubibratić, *Koran*, Kolarac, 461.

³⁰⁵ Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, 502-503; Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii*, Kazimirskim, 450.

³⁰⁶ Ljubibratić, *Koran*, Kolarac, 456.

bazı müfessirlere göre Tanrı'nın tahtını ifade etmekte, yaşamak için mübarek kılınan yer"³⁰⁷ kısmını tercüme etmemektedir.³⁰⁸

Tekvir suresinin 1. ayeti için Kazimirski ve Nikolaev dipnota yer verirken, Ljubibratić buna yer vermemiştir. Surenin geri kalan bazı ayetlerinde Kazimirski ve Nikolaev'in tercümesinde dipnotlarda açıklamalar bulunmaktadır.³⁰⁹ Ljubibratić'te ise bu izahlar mevcut değildir.

İnsan suresi 17. ayetinde *zencefilden* bahsedilmektedir. Kazimirski "zendjébil",³¹⁰ Nikolaev "имбиремъ" (imbiremi-zencefil)³¹¹ ve Nikolaev dipnotta "Doğuda yiyecek ve içeceklere karıştırılır"³¹² açıklamasına yer vermektedir.³¹³ Ljubibratić ise *zencebîl*³¹⁴ ve parantez içinde *cumbîr*³¹⁵ kelimesini eklemektedir.³¹⁶ Burada parantez içi açıklama konusunda Ljubibratić ilk defa Kazimirski ve Nikolaev'den ayrılmaktadır.

Muddesir 76/31 ayetinde Kazimirski³¹⁷ ve Ljubibratić'in³¹⁸ tercümesinde parantezler varken, Nikolaev'in tercümesinde yoktur.

Müzzemmil süresinin 13. ayetinin açıklamasında her üç mütercimde dipnotlar bulunmaktadır. Ancak Kazimirski'nin tercümesinde "mot a mota"³¹⁹ kavramı var. Balkanlarda da "kelime kelimesine tercüme" denildiği zaman "mota mot prevod" olarak aynı kavram kullanılmaktadır. Ancak bu "mot a mot" kavramı Nikolaev³²⁰ ve Ljubibratić'in³²¹ tercümesinde bulunmamaktadır. Kazimirski ve Ljubibratić dipnotunda "zakkumu" zikrederken "arbre"³²² ve "drvo" "ağaç" kelimesine de yer vermişler ancak Nikolaev'in dipnotunda "ağaç" kelimesi mevcut değildir.

Cin suresinin 14. ayetinde Kazimirski'nin Fransızca Kur'an tercümesinde parantez içine aldığı kısmı Nikolaev Rusça tercümesinde almamaktadır. Fakat Ljubibratić'in Sırpça tercümesinde bu kısım mevcuttur. Kazimirski'nin parantez içine "Müslüman olanlar" şeklinde aldığı kısım ile Ljubibratić'in "Müslüman olanlar" diyerek aldığı kısmıyla uyuşmaktadır.³²³

³⁰⁷ "Илліунъ, по миенію некоторыхъ, означаетъ такж е возвышеніе у престола Божія, определенное для жилища блаженшихъ"

³⁰⁸ Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, 501; Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii*, Kazimirskim, 449; Ljubibratić, *Koran*, Kolarac, 455.

³⁰⁹ Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, 498-499; Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii*, Kazimirskim, 446-447;

³¹⁰ Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, 490;

³¹¹ Mustafaev - Şerbinin, *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, "имбиремъ", 293.

³¹² "На восток его толкутъ и примешиваюгъ в ъ питье и пищу"

³¹³ Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii*, Kazimirskim, 440.

³¹⁴ "зенѣбил"

³¹⁵ "ѣумбир"

³¹⁶ Ljubibratić, *Koran*, Kolarac, 444.

³¹⁷ Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, 486.

³¹⁸ Ljubibratić, *Koran*, Kolarac, 440.

³¹⁹ Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, 484; Tahsin Saraç, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Adam Yayınları, 1994), "mot a mota", 921.

³²⁰ Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii*, Kazimirskim, 434.

³²¹ Ljubibratić, *Koran*, Kolarac, 438.

³²² Saraç, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*, "arbre", 94.

³²³ Fransızca "qui sont meuslimown, musulmans". Sırpça: "који су муслимани" (koji su muslimani).

Cin suresinin 3. ayetinde Kazimirski'nin Fransızca Kur'an tercümesinde ve Ljubibratić'in Sırpça tercümesinde parantez içinde aldıkları ayetin kısmı, Nikolaev Rusça tercümesinde parantez içinde açıklamasını yapmamıştır.³²⁴

Nuh suresinin 23. ayetinde Vedd'i, Suvâ, Yeğus'u, Ye'ûk'u ve Nesr putlarından bahsedilmektedir. Her üç mütercim 23. Ayetini, 22. ve 23. ayetmiş gibi göstermişlerdir. Dipnotta Kazimirski'nin Fransızca Kur'an tercümesinde ve Nikolaev'in Rusça Kur'an tercümesinde "idol" yani "put" ve "idolopoklonstvo" (putçuluk/putperestlik/çoktanrıcılık) anlamını taşıyan "paganizm" kelimesini kullanmışlardır.³²⁵ Ancak Fransız ve Rus mütercimden farklı olarak sadece Sırp mütercimi "paganizm" kelimesini kullanmamaktadır. Sırp mütercimi dipnotta şu bilgiye yer vermektedir: "Bazı müfessirlere göre Âdem ve Nuh arasındaki dönemde yaşayan birkaç salih kulların isimleridir."³²⁶ Bu bilginin kaynağı belirtilmemiştir.

Nuh suresinin 14. ayetini hem Kazimirski hem Nikolaev hem de Ljubibratić 13. ayet şeklinde vermişlerdir. Kazimirski ve Nikolaev dipnotta açıklama yapmıştır. Ljubibratić ise dipnotta açıklama getirmemiştir.³²⁷

Mearic suresinde bulunan parantezler her üç mütercimin mealinde bulunmaktadır. Ancak dipnotlar sadece Ljubibratić'te mevcut değildir.

Kalem suresinin 1. ayetinde "nûn" huruf-ı mukattaa sayılır. Tercümelerin bazılarında huruf-ı mukattaa'ya yer verilmemiştir. Bu surede hem Kazimirski³²⁸ hem Ljubibratić³²⁹ hem de Nikolaev'in tercümelerinde huruf-ı mukattaa' bulunmaktadır. Ancak Kazimirski ve Nikolaev Nun'un manasını dipnotta izah etmişlerdir. Sadece Ljubibratić onun manasını vermemiştir. Devamında bu surenin 1. ve 5. ayetlerinde her üç mütercim parantez açmışlardır.³³⁰

Kalem suresinin 52. ayetinde Kazimirski ve Nikolaev "Kur'an" kelimesini parantez içine alırken Ljubibratić almamıştır.³³¹ Kalem suresinde Kazimirski 9, Nikolaev 7 ve Ljubibratić 2 dipnot vermiştir. Ancak Ljubibratić'in tercümesinde bulunan iki dipnot da hem Kazimirski hem de Nikolaev'in tercümesinde bulunmaktadır. Belirtmek gerekir ki Ljubibratić'in tercümesinde bulunan dipnotlar daha kısadır.

Tahrim suresinde Kazimirski'nin³³² tercümesinde 7, Nikolaev'in tercümesinde³³³ 5 ve Ljubibratić'in tercümesinde hiç dipnot yoktur. Ancak Tahrim suresinin 4. ayetinde iki parantez her üç mütercimde mevcuttur.

³²⁴ Bk. Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, 481-482; Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii*, Kazimirskim, 431-432; Ljubibratić, *Koran, Kolarac*, 436-437.

³²⁵ Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, 480; Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii*, Kazimirskim, 431; Saraç, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*, "idol" 721, "paganizm" 989; Mustafaev, *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, "putçuluk/putperestlik/çoktanrıcılık", 283.

³²⁶ Ljubibratić, *Koran, Kolarac*, 435.

³²⁷ Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, 479; Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii*, Kazimirskim, 430; Ljubibratić, *Koran, Kolarac*, 435.

³²⁸ Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, 471;

³²⁹ Ljubibratić, *Koran, Kolarac*, 427.

³³⁰ Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, 471; Ljubibratić, *Koran, Kolarac*, 427.

³³¹ Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, 473; Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii*, Kazimirskim, 425; Ljubibratić, *Koran, Kolarac*, 430.

³³² Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, 466-468.

³³³ Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii*, Kazimirskim, 419-421.

Talak suresinin 1. ayetinde üçü de dipnot vermiştir. Ancak Kazimirski “grosse”³³⁴ kelimesini kullanmıştır. Bu kelime “ağır” ve “hamile”³³⁵ olmak üzere iki anlama gelmektedir. Ljubibratić bu kelimeye “тешка” (teška) “ağır”³³⁶ manasını vermiştir. Nikolaev ise “hamile” anlamına gelen “беременны”³³⁷ (bremennii) kelimesini kullanmıştır.³³⁸ Bu kelime “bremena” veya “bremenita” Sırp, Boşnak, Makedon, Hırvat ve Bulgar dillerinde mevcut olup “hamile” demektir. Ljubibratić bu kelimeyi bilmesine rağmen Kazimirski'nin tercümesinde iki anlamdan “ağır” anlamını tercih etmiştir. Şimdiye kadar verilen bu örneklerden alınan izlemlerine göre Ljubibratić'in, Rusçadan değil Fransızcadan tercüme yaptığı görülmektedir.

Talak suresinin 8. ayetinde Kazimirski ve Nikolaev'in tercümesinde parantez açılmamışken, Ljubibratić Fransızca'da “preceptes” yani “ilke, kural” anlamına gelen kelimenin arkasından parantez açarak “наредаба” (emirler) kelimesini ilave edildiği tespit edilmiştir.³³⁹

Teğâbun suresinin 4. ayetinde bulunan cümleyi Kazimirski “Dieu connait ce que les coeurs renferment.”,³⁴⁰ ve Ljubibratić³⁴¹ “Allah kalplerde olanı/gizleneni bilir” şeklinde tercüme etmişlerdir. Nikolaev ise³⁴² “Allah sizin kalplerinizde ne sakladığınızı bilir.” anlamını vermiştir.³⁴³ Eğer Ljubibratić Kur'an'ı Rusçadan tercüme etmiş olsaydı Nikolaev'in kullandığı “siz” zamirini kullanırdı, zira Sırpça ile sadece kelime farkı vardır.

Cuma suresinin 5. ayetinde “Tevrat” kelimesini ifade ederken Kazimirski “Pentateuque”,³⁴⁴ Nikolaev “Пятикиньје”³⁴⁵ (Pjatikinijje) ve Ljubibratić “Пентатевх”³⁴⁶ (pentatevh) kelimesini kullanmıştır. Slav dillerinde pek kullanılmayan ve Fransızcaya oldukça yakın olan bir kelimeyi seçmiştir. Hâlbuki Rusçadan tercih etmesi hem daha anlaşılır hem daha kolay olurdu, lakin Ljubibratić buna yönelmemiştir. Ancak “pantatevh” kelimesinin, tercümesinin sonunda yazdığı sözlükte “Musa'nın ilk beş kitabı” anlamında olduğunu açıklamaktadır.

Haşr suresinin 8. ayetinde “mal” veya “ganimetten” bahsedilmektedir. Kazimirski ve Ljubibratić'in tercümesinde “uno partie”³⁴⁷ (bir kısım/bölüm) ve Ljubibratić'in “један дио” (jedan dio/bir kısım/bölüm)³⁴⁸ kısmından sonra parantez açarak “du butin” ve “плијен” (plijen) “ganimet”³⁴⁹ anlamına gelen kelimeyi eklemiştirlerdir. Rusça tercümesinde³⁵⁰ ise böyle parantez içi bir ekleme mevcut değildir.

³³⁴ Kazimirski, Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle, 465.

³³⁵ Saraç, Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük, “grosse”, 684.

³³⁶ Ljubibratić, *Koran, Kolarac*, 422.

³³⁷ Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii*, Kazimirskim, 418.

³³⁸ Mustafaev - Şerbinin, *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*, “bremena”, 41.

³³⁹ Ljubibratić, *Koran, Kolarac*, 423; Saraç, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*, “preceptes”, 1098.

³⁴⁰ Kazimirski, Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle, 463.

³⁴¹ Ljubibratić, *Koran, Kolarac*, 420; “Бог зна шта се крије у срцима” “Bog zna sta se krije u srcima”

³⁴² Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii*, Kazimirskim, 417.

³⁴³ “Богъ знаеть, что заключають ваши сердца”

³⁴⁴ Kazimirski, Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle, 461; Saraç, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*, “Pentateuque”, 1029.

³⁴⁵ Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii*, Kazimirskim, 414; Б. А. Тихомир, “Пятикиньје”, *Большая Российская Энциклопедия*, “Religious Studies”, (Erişim 03 Haziran 2021).

³⁴⁶ Ljubibratić, *Koran, Kolarac*, 418.

³⁴⁷ Kazimirski, Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle, 454; Saraç, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*, “uno partie”, 1007.

³⁴⁸ Ljubibratić, *Koran, Kolarac*, 412.

³⁴⁹ Saraç, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*, “du butin”, 192.

³⁵⁰ Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii*, Kazimirskim, 409.

Necm suresinin 49. ayetinde رَبُّ الشَّعْرَىٰ terkiibini Kazimirski dipnotta açıklamıştır. Bu ayeti her üç mütercim 50. ayet olarak numaralandırmıştır. Kazimirski Fransızca tercümesinin dipnotunda “La constellation de la canicule, ow le Syrius, était adorée par les Arabee paiens”, “paiens” tanrıbilmez/müşrik Araplar bu Sirius yıldıza taparlardı,³⁵¹ Ljubibratić de onu takip ederek Sırpça tercümesinde “У којој је звијезда Сиријеж коју су обожавали незнабожачки Арабљани” “незнабожачки” (tanrıbilmez/müşrik Araplar bu Sirius yıldıza taparlardı” anlamında aynı ifadeyi kullanmıştır.³⁵² Ancak Nikolaev’in Rusça tercümesinde böyle bir ifadeye rastlamadık. Nikolaev, “Araplar buna taparlardı.”³⁵³ demekle yetinmiştir.

Zariyat suresinin 39. ayetinin فَتَوَلَّىٰ بِرُكْنِهِ kısmını Kazimirski dipnotta Firavun’un “rukn” “direk” manasını güç, zenginlik ve asker sahibi manasında açıklamaktadır.³⁵⁴ Ljubibratić de aynı şeyden bahsetmektedir.³⁵⁵ Nikolaev ise dipnotta güç ve zenginlikten bahsederken “asker” kısmına yer vermemektedir.³⁵⁶

Bazı dipnotlar Kazimirski ve Nikolaev’in tercümesinde yer alırken Ljubibratić’in tercümesinde bulunmamaktadır. Kazimirski’nin Fransızca ve Nikolaev’in Rusça Kur’an tercümesinde bazı dipnotlar uzunca yazılmıştır. Ljubibratić’in Sırpça Kur’an tercümesinde ise dipnotların kısa olduğu tespit edilmiştir.

Ljubibratić’in Sırpça Kur’an tercümesinde bulunan ayet numaralandırma hataları Kazimirski’nin Fransızca Kur’an tercümesinde de bulunmaktadır. Ljubibratić’in tercümesinin, Kazimirski’nin tercümesinden çevrildiğini iddia edenler bu hatalı numaralandırmadan yola çıkarak Ljubibratić’in, Kazimirski’nin tercümesini Sırpçaya çevirdiğini ispat etmeye çalışmışlardır. Ancak Nikolaev’in Rusça Kur’an tercümesinde de ayet numaralandırma hatası mevcuttur. Dolayısıyla sadece bu hatalardan yola çıkarak Ljubibratić’in, Kazimirski’nin tercümesini çevirdiğini iddia etmek ve bu hataları delil olarak sunmak yeterli değildir.

Parantez içi alıntılarda da Kazimirski’nin Fransızca ve Nikolaev’in Rusça tercümesi arasında farklılık bulunmaktadır. Bazen Kazimirski’nin Fransızca ve Ljubibratić’in Sırpça tercümesinde parantez yer alırken Nikolaev’in Rusça tercümesinde paranteze yer verilmemiştir. Mesela Kazimirski ve Ljubibratić’in tercümelerinde parantez içi “Müslüman olanlar” ifadesi kullanırken bu ifade sadece Nikolaev’de yer almamaktadır. Yukarıda zikrettiğimiz bir örneğinde sadece Ljubibratić paranteze yer vermemiştir. Başka bir örnekte Kazimirski ve Ljubibratić’in tercümesinde parantezler yer alırken parantezler sadece Nikolaev’in tercümesinde yer almamaktadır. Parantez konusunda çoğu yerde Kazimirski ile Ljubibratić uyuşurken Nikolaev ile Ljubibratić çoğu yerde uyuşmamaktadır.

Bu kısımda Ljubibratić’in hangi dilden tercüme ettiğini tespit etmeye çalıştık. Dipnot sayısı, dipnot ve parantez içinde tercüme edilmiş veya edilmemiş bazı kelimeler çalışmamızda kolaylık sağlamış ve verdiğimiz örnekler ışığında Ljubibratić Kazimirski’nin tercümesinden çeviri yaptığına dair kanaat oluşmuştur.

³⁵¹ Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, 435; Saraç, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*, “paiens”, 989.

³⁵² Ljubibratić, *Koran, Kolarac*, 395.

³⁵³ Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodnikom frantsuzkogo posolstva v Persii*, Kazimirskim, 392.

³⁵⁴ Kazimirski, *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*, 429; Saraç, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*, “richesse”, “armée”, 1239; 97.

³⁵⁵ Ljubibratić, *Koran, Kolarac*, 389.

³⁵⁶ Nikolaev, *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodnikom frantsuzkogo posolstva v Persii*, Kazimirskim, 387.

8. Mealin Dil, Üslup ve Yöntem Açısından Değerlendirilmesi

Ljubibratić'in tercümesinin dili Sırpçadır. Kiril alfabesiyle yazılmıştır. Gerek Sırbistan'da gerek Bosna'da eğitim programına göre ilkokullarda hem Kiril hem de Latin alfabesi öğretilmektedir. Dolayısıyla üzerinde 120 kusur yıl geçmesine rağmen okunabilmektedir.

Maretić gramer kitabında Ljubibratić'in tercümesine de yer vermekte ve bu tercümenin iyi bir dille yazıldığını aktarmaktadır.³⁵⁷

Handžić güzel bir dille yazıldığını ve içinde bulunan birçok hatanın kendisinden değil tercüme ettiği dilden kaynaklandığını,³⁵⁸ Karabeg ise güzel ve iyi bir tercüme olduğunu ifade etmektedir.³⁵⁹ Darko Tanasković bir makalesinde Ljubibratić'in tercümesi dil ve stil açısından en iyisidir ve anlam açısından ise yeterlidir.³⁶⁰ Fatić de bu Sırpça Kur'an tercümesinin Balkanlarda ilk tam Kur'an tercümesi olduğunu ve "tercümenin tercümesi" şeklinde sıfatlandırılması gerektiğini, tercümenin tarihi, kültürel ve dinsel önemini değerinin azalmadığını ifade etmektedir. Ancak, tercümenin tercümesi olması şüphesiz anlamsal karışıklığın ve çeviri esnasında kayıpların kaçınılmaz olduğuna dikkat çekmektedir.³⁶¹ Karić ise Ljubibratić'in iyi sonuçlar çıkardığını, muhteşem bir dille aktardığını, tercüme faaliyetini güzel bir dil ve güzel bir stilde aktarmaya çalıştığını, 120 yıl geçmesine rağmen hala Ljubibratić'in stili bariz dilsel güzelliği yansıttığını, tercüme de akıcı, canlı, taze ve eskimeyen muhtevasına sahip olduğunu ifade etmiştir.³⁶² Ramić göre Ljubibratić tercümesini asıl olan Arapça metninden çevirmemiştir. Bazı kaynaklarda Fransızcadan tercüme ettiği bilgisine yer verilmiştir. Aynı zamanda o zamanki eleştirel yaklaşımlarına göre Fransızca Kur'an tercümesinin başarılı bir tercüme olmadığı görüşünü dile getirmektedir. Daha sonra bu Kur'an tercümesi (Enes Karić tarafından hazırlanmış) yeniden basılmıştır. Tercümenin yeni baskı çıkması hem mütercimi hem de tercümenin müstesna olduğunu itiraf etmektir. Bu tercüme özellikle günümüzün estetik ve sanatsal beklentileri karşıladığı gerçeğini göz önünde bulundurursak hem yayımcı hem de tercüme bastırmanın evini onurlandırma anlamına gelmektedir.³⁶³ Ljubibratić'in tercümesi basıldıktan 120 yıl geçmesine rağmen üslup açısından güzel, çok okunaklı ve okunaklılık konusunda bizim dilimize yapılan tercüme onu geçememiştir. Şüphesiz ki mütercim işini büyük aşkla yapmıştır. Mütercimin Müslüman mütercimlerin kullanmadıkları Hıristiyan kavramları kullanmıştır. Örneğin: melek yerine "anđeo", Allah yerine "Gospod", Peygamber yerine kâhin anlamına gelen "prorok". Mütercimi, bu ve başka kavramları kullanmasından ötürü mazur görmek gerekir. Çünkü tercüme yapıldığı dönemde dil gelişmemişti ve iyi bir Kur'an terminolojisi yoktu. Bundan dolayı bazı kelimeler Fransızca Kur'an tercümesinden alınmıştır. Bu tercümede var olan hatalar dönemin tercümelerinde bulunan hatalardan büyük değildir. Günümüz Kur'an mütercimleri de hata yapmaktadır. Bosna-Hersek'te Kur'an tercüme hakkında yazılan çok eleştiri mevcuttur. Bu yazılar sık sık çok keskin, sinsidir. Tartışanlar bizzat Kur'an mütercimleri olmaları ve bu eleştirileri kiskanç duygusuyla yapmaları açıklanabilir bir durum değildir.³⁶⁴

³⁵⁷ Tomislav Maretić, "Zasto nam je potrebna gramatika", *Pravda*, Beograd, br. 125, god. XXVIII, (4 Maj 1932), 8.

³⁵⁸ Handžić, 141;

³⁵⁹ H. Ali Riza Karabeg, "Odgovor na prikaz moga prevoda Kur'ana", *el-Hidaje*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1938, god. II, br. 11-12, 171.

³⁶⁰ Tanasković, Kur'an, 882.

³⁶¹ The Bosnia Times, "Kolumne".

³⁶² Ljubibratić, *Koran*, el-Kalem, 6.

³⁶³ Jusuf Ramić, *Tefsir Historija i Metodologija*, (Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 2001), 260-261.

³⁶⁴ Gudžević, "Koja riječ o dvojici prevodilaca", 226-227.

9. Ljubibratić'in Mealinde Hıristiyanlara Has Olan Bazı Kelimelerin Kullanımı

Ljubibratić mealinde Müslümanların kullanmadığı ya da çok tercih etmediği ve Hıristiyanların anlatmak istediklerini ifade etme bağlamında kullandığı bazı kelimeleri kullanmıştır. Bununla ilgili örnekler şu şekildedir:

Prorok "kâhin-sihirbaz" anlamını taşımaktadır. Mütercim; peygamber, nebi, rasul kelimelerinin yerine "kâhin-sihirbaz" anlamını taşıyan "prorok" kelimesini kullanmıştır. "Prorok reče njima..."³⁶⁵ (Bakara, 2/248.).

Gospod, Rabb anlamındadır. Fakat Boşnakçada Allah için kullanılıyorsa Gospodar kelimesi tercih edilmektedir. Belirtmek gerekir ki bu kelimeyi daha çok Hıristiyanlar tercih ederler. Bu kelimenin geçtiği ayet şu şekildedir: "vjerni znaju daje istina što im dolazi od njihovog Gospoda"³⁶⁶ (Bakara, 2/26).

Glava, baş, başlık veya bölüm anlamındadır. Şu ayette ise sure anlamında kullanılmaktadır. "složite vi dajbudi jednu glavu kao što su njene."³⁶⁷ (Bakara 2/23).

Anđeo (Anceo) kelimesini Hıristiyanlar "melek" anlamında alırlar. Boşnak Müslümanlarda ise yaygın olarak "melek" kelimesi tercih edilir. "Kad Bog reče anđelima".³⁶⁸ (Bakara 2/30)

Đavo (Cavo) şeytan anlamındadır. Boşnaklar tercümelerinde aynen şeytan kelimesini kullanmaktadır. "Đavo je učinio da poklizne noga njihova".³⁶⁹ (Bakara 2/36) Ljubibratić'in tercümesinde bu ayet 34. ayet şeklinde verilmiştir.

Raj (Ray) cennet anlamındadır. Bununla ilgili ayet: "Mi im rekosmo: izadžite iz raja svi koliko vas god ima."³⁷⁰ (Bakara 2/38). Aynı zamanda Bakara, 2/82, Bakara, 2/214. ayetlerinde de raj kelimesi kullanılmaktadır.

Mojsije (Moysiye) ile Musa a.s kastedilmektedir. İlgili ayet: "Dana u koji mi s Mojsijem savez učinismo."³⁷¹ (Bakara 2/50).

Oganj ateş anlamındadır. Şu ayette ise cehennem manası vardır. Fakat Boşnak dilinde vatra kelimesi daha yaygındır. İlgili ayet: "Oni vele: ako dopadnemo ognja".³⁷² Bakara, 2/74.

Milostinja kelimesinin sadaka ve gönülden verme anlamı bulunmaktadır. Dolayısıyla milostinja olarak tercüme edildiğinde Bakara 2/40 ayetinde³⁷³ olduğu gibi zekât anlaşılmamaktadır. Çünkü zekât kelimesi halk arasında da zekât olarak kullanılmaktadır.

Vaskrs Hz. İsa'nın çarmıha gerildikten sonraki diriliş için kullanılan kavramı Bakara, 2/85. ayetinde kıyamet günü yerine kullanılmaktadır. Bakara 2/208: "...Oni koji se boje Boga biće iznad njih na dan vaskrsa".³⁷⁴

İsus sin Marijin Meryem oğlu İsa Hıristiyanlarca kullanılan bir terimi Kur'an tercümesinde İsus olarak kullanılmaktadır. Halbuki Boşnaklar Kur'an'da geçtiği gibi İsa (a.s) kullanmaktadırlar. (Bakara, 2/87).

³⁶⁵ "Пророк рече њима"

³⁶⁶ "...вјерни знају да је истина што им долази од њиховог Господа"

³⁶⁷ "...сложите ви дајбуди једну главу као што су њене"

³⁶⁸ "Кад Бог рече анђелима"

³⁶⁹ "Ђаво је учинио да поклизне нога њихова"

³⁷⁰ "Ми рекосмо: изађите из раја сви колико вас има"

³⁷¹ "Дана у који ми с Мојсијем савез учинисмо"

³⁷² "Они веле: ако допаднемо огња"

³⁷³ Ljubibratić, *Koran, Kolarac*, 7.

³⁷⁴ "...Они који се боје Бога биће изнад њих на дан васкрса"

Poslanik kelimesi Peygamber, Resul, Elçi anlamındadır. Ancak Poslanik kelimesinin yerine Prorok yani kâhin anlamını taşıyan bir kelimedir. Tercüman bazen “prorok” (kâhin) yerine “poslanik” (Resul) kelimesini tercih etmiştir. Ör. Bakara, 2/279³⁷⁵. Bazen aynı ayette “prorok-kâhin” ve “poslanik-resul” kelimelerini kullanmaktadır. Ör: “**Prorok** vjeruje u ono što mu je poslao Bog. Vjerni vjeruju u Boga, u njegove anđele, u njegove knjige, i u njegove **poslanike**”.³⁷⁶ (Bakara, 2/285).

Božije Poslanike mütercim bazen Tanrı'nın Elçileri ifadeyi kullanmaktadır. Örneğin: “...reci im: pa zašto ste ubijali Božije poslanike, ako ste vjerovali?”³⁷⁷ Bakara 2/91 ayetinde **Tanrı'nın peygamberleri** kelimelerini kullanmaktadır. Daha önce ise **kâhin** kelimesini kullanmıştır.³⁷⁸

Gavril Cebrail anlamına gelmektedir. “reci: Ko će se javiti nerijatelj **Gavrilu**?”³⁷⁹ Bakara 2/91. Boşnaklar bu ismi **Gavril** olarak kullanmamaktadır.

Sonuç

Güney Slav lehçesine tercüme edilen ilk tam Kur'an tercümesi Mičo Ljubibratić'e aittir. Bu tercüme günümüze kadar olumlu ve olumsuz tenkitlere maruz kalmıştır. Ljubibratić'in tercümesi dönemine göre iyi ve akıcı bir üsluba sahiptir. İlk ve tam tercüme olması hasebiyle tarihi niteliği haizdir. Mütercimin Müslüman olmaması ve farklı bir kültüre sahip olması nedeniyle tercümede Hıristiyanlığa ait kavramları kullanmasından ötürü tercümesi eleştirilmiştir.

Bu tercüme kullanılarak eklektik çalışmalar yapılırken sure ve ayetlerin çevirisi bu tercümeden alınmıştır. Daha sonra yeni baskıları yapıldığı için bu tercüme halen önemini korumaktadır. Bu tercümenin ne zaman başladığı, ne zaman bittiği, kimin için ve hangi tercümeden çevrildiği konusunda şimdiye kadar net bilgiye ulaşılamamıştır. Fransızca ve Rusçadan tercüme edildiğine dair iddialar vardı. Bu iddialar ve ortaya konan deliller bu araştırmada değerlendirilmiştir. Ancak delilleri değerlendirdikten sonra bu delillerden yola çıkarak kesin bir sonuca ulaşılamamıştır.

Ljubibratić 1863 yılında Rusya'dan Belgrad'e dönüş yaptıktan sonra edebiyata yönelmiştir. 1868 yılında Vila dergisinin verdiği habere göre bir Sırp papaz onun Kur'an'ı tercüme etmeye başladığını, 1872'de onun çevirisinin alınmasına dair bir abonelik ilanı bulunduğunu, 1875'te ise Fransızca bir ansiklopedide Sırpça olarak Kur'an tercüme edildiğini açıklamıştır. Araştırmamızın sonucunda Ljubibratić'in daha önce tercümesini bitirdiğini onun kendi ifadelerinden anlamaktayız. Onun demecinden hareketle tercümeyle en erken 1863 yılında başladığı, 1868 yılında devam ettiği ve 1874 yılında bitirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Tercümenin Hıristiyanlar için mi yoksa Müslümanlar için mi yapıldığı konusunda birkaç iddia bulunmaktadır. Lakin araştırmamızın sonucunda ulaştığımız bilgilere göre mütercimin bu çeviriyi Hıristiyanlar için ve Sırp edebiyatındaki boşluğu doldurmak amacıyla yaptığı anlaşılmıştır.

Onun tercümesinin Fransızca veya Rusça Kur'an tercümesinden çevrildiği konusunda bir bilgi mevcut idi. Bu konu hakkındaki iddialar gözden geçirilmiştir. Fransızcadan tercüme edildiğine dair sunulan deliller ile Rusça tercümesi karşılaştırılmıştır. Neticesinde Rusça çevirisinden eş anlamlı kelime dışında bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir. Bu kadar

³⁷⁵ Ljubibratić, *Koran, Kolarac*, 33.

³⁷⁶ “Пророк вјерује у оно што му је послао Бог. Вјерни вјерују у Бога, у његове анђеле, у његове књиге, и у његове **посланике**.”

³⁷⁷ “реци им: па зашто сте убијали **Божије посланике**, ако сте вјеровали?”

³⁷⁸ Ljubibratić, *Koran, Kolarac*, 12.

³⁷⁹ “реци: Ко ће се јавити непријатељ **Гаврилу**?”

benzerlik olması doğaldır. Çünkü Rusça tercümesi de Fransızca tercümesindedir. Fransızca, Rusça ve Sırpça Kur'an tercümeleeri karşılaştırılmıştır. Bu mukayese sonucunda Sırpça Kur'an tercümesinin, Fransızca Kazimirski'nin tercümesinden çevrildiği kanaatine varılmıştır. Ljubibratić, Kazimirski'nin üçüncü baskısından tercüme etmiştir.

Kaynakça

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezâreti Hariciye Tercüme Odası* [HR.TO], No. 553, Gömlek No. 105, 2.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezâreti Hariciye Tercüme Odası* [HR.TO], No. 553, Gömlek No. 105, 1.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Nezâreti Mektubî Kalemî* [MF.MKT]. No. 178, Gömlek No. 123, 1.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Nezâreti Mektubî Kalemî* [MF.MKT]. No. 91, Gömlek No. 113, 1.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Nezâreti Mektubî Kalemî* [MF.MKT]. No. 179, Gömlek No. 115, 1/1.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maârif Nezâreti Mektubî Kalemî* [MF.MKT]. No. 179, Gömlek No. 115, 1/2.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Şifre Kaleme Belgeleri* [DH.ŞFR]. No. 200, Gömlek No. 82, 1.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sadâret Hususî Maruzât* [Y.A.HUS]. No. 362, Gömlek No. 133, 1.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sadâret Hususî Maruzât* [Y.A.HUS]. No. 362, Gömlek No. 133, 2.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sadâret Hususî Maruzât* [Y.A.HUS]. No. 362, Gömlek No. 133, 3.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sadâret Hususî Maruzât* [Y.A.HUS]. No. 362, Gömlek No. 133, 4.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sadâret Hususî Maruzât* [Y.A.HUS]. No. 362, Gömlek No. 133, 5.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sadâret Hususî Maruzât* [Y.A.HUS]. No. 362, Gömlek No. 133, 7.
- Bosansko-Hercegovački Istočnik, ed. ST. N. Davidović, Sarajevo: Štamparija Spindlera i Lesnera, (1896) God. 10, 5/177.
- Bosna*. "Jedinstvo Islamsko" no: 325, (Utornik 5. i 17. Septembar, 1872), Sarajevo, 1.
- Bošnjak*. "Različite vijesti", Sarajevo, God. VI, br. 50, (10 Aralık 1896), 1.
- Busuladžić, Mustafa. "Prvi prijevodi Kur-ana u svijetu i kod nas". *Kalendar Narodna Uzdanica* Sarajevo: Hrvatska Državna Tiskara Zagreb – Podružnica, (1945), 5-16.
- Carsko-kr. Službene narodne novine*. "Turska" (15. Listopada 1853), Zagreb, 664.
- Čokić, Ibrahim Hakki. "Iman", *Hikmet*, Tuzla, period II, God. II, br. 23-24, (9 Nisan 1931), 319-327.
- ez-Zeccâc, Ebu İshak İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. *Meânî'l-Kur'âni ve l'râbihi*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 4 Cilt. Beyrut: Âlimü'l-Kütüb, 1408/1998.
- Grémaux, René. "Alone of Alla Her Sex? The Dutch Jeanne Merkus and the Hitherto Hidden Other Viragos in the Balkans during the Great Eastern Crisis (1875-1878)", *Balkanica*, XLVIII/69, Belgrade: SANU, 2017.
- Gudžević, Sinan. "Koja riječ o dvojici prevodilaca". *Godišnjak BKZ Preporod*, redaktör: Esad Zgodić, Sarajevo: BKZ Preporod, God. XXI (2012), 222-234.
- Gülşen, Ekrem – Terzić, Izet. "Osmanlı Sonrası Bosna'da Yapılan Bazı Kur'an Tercüme Üzerine". *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* (2015), 18, 83-106.
- Hadžijahić, Muhamed. "Bibliografske Bilješke o Prijevodima Kur'ana Kod Nas". *Bibliotekarstvo Časopis Društva Bibliotekara Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: God. XIII, (1967), 39-54.
- Ilić, Dragutin J. *Poslednji Prorok*. Beograd: Udruženje "Alia Mundi", 2019.

- Günay, İlhami. *Başlangıcından Bugüne Kur'ân'ın Türkçe Tefsir ve Tercümesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Karabeg, H. Ali Riza. "Odgovor na prikaz moga prevoda Kur'ana". *el-Hidaje*, Sarajevo: Islamska dionička štamparija (1938), god. II, br. 11-12/171-173.
- Kasimirski, Albin de Biberstein M. *Le Koran Mohammed Traduction Nouvelle*. Paris: Charpentier Libraire-Editeur, 1852.
- Kovčeg, "Mart 2009". Erişim 27 Nisan 2021. https://kovceg.tripod.com/1899_Ivanic/1899_Ivanic_Bunjevci_i_Sokci.htm
- Ljubibratić, Mićo (Hercegovac). *Koran*. Beograd: Zadužbina Ilije Milosavljevića Kolarca, 1895.
- Ljubibratić, Mićo Hercegovac. *Koran*. Sarajevo-Banja Luka: el-Kalem, 2016.
- Ljubibratić, Mihailo. "Pretplatni Poziv na Al-Koran". *Star mali*, Novi Sad. br. 24, (30 Avgust 1879), 191.
- M., "Mićo Ljubibratić Nekadašnji Vodja Ustanka u Hercegovini" *Branik*, God. V, br. 26, (Četvrtak 2. (14.) Mart 1889), Novi Sad, 1.
- Maksimović, Miodrag. *Iz Kur'ana Časnog Svetu celom opomene*. Beograd: Vuk Karadžić, 1967.
- Male novine*. "Narodno Pozorište" br. 246, (09 Nisan 1896), Beograd, 4.
- Maretić, Tomislav. "Zasto nam je potrebna gramatika". *Pravda*, br. 125, god. XXVIII, (4 Maj 1932), Beograd, 8.
- Marić, Milos - Kosić, Vasilije, *Masonske Loze u Jugoslaviji 1919-1940. (1872-1958)*. Beograd: Biblioteka informativnih sredstava.
- Mehmed Begović, "Nastanak i razvitak šerijatskog prava", *Academie Serbe Des Sciences Et Des Arts Institut Des Etudies Balcaniques*, Belgrade: SANU, 1984, Balcanica XV.
- Mehmed Handžić, "Prevod Kur'ana od Hadži Ali Riza Karabega". *el-Hidaje*, Sarajevo: Islamska dionička štamparija. God. II, Br. 9 (1937), 141-142.
- Miadrović, Djordje. "Zablude i praznoverice u našim poslovicama". *Glas Naroda*, Novi Sad, (3 Novembar 1874), god. IV, br. 44/347-348.
- Mustafaev, E., Şçerbinin, V. G. *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Multilingual, 1995.
- Nikolaev, Konstantin. *Koran Magometa, perevedennii s arabskogo na francutsukii perevodcikom frantsuzkogo posolstva v Persii*. Kazimirskim. Moskva: Izdanie knigoprodavca K. Šamova, 1865.
- Primorac. "Iz vjekopisa vodje ustaša Ljubibratića" br. 68, god. III, (srieda, 25. Kolovoz 1875), Kraljevica 1.
- Prosvetni Glasnik-službeni list Ministarstva i Crkvenih Poslova Kraljevine Srbije*, Belgrad: Uprava Državne Štamparije, Državna Štamparija Kraljevine Srbije, (1897), God. XVIII, 1-12/320.
- Radojević, Danilo. "28 Izoještaj Ljubibratića Matiji Banu". *Matica Cetinje-Podgorica*, proljeće, 2018. god. 19, br. 73.
- Ramić, Jusuf. *Naši prijevodi Kur'ana i stil kuranskog izraza*. Sarajevo: Connectum, 2010.
- Ramić, Jusuf. *Tefsir Historija i Metodologija*. Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 2001.
- Rasen, "Istorija/Srpsko Pitanje". Erişim 05 Kasım 2018. <https://www.rasen.rs/category/istorija/srpsko-pitanje/#.YNW6xKgzbIU>
- Saraç, Tahsin. *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Adam Yayınları, 1994.

Sarajevski List. "Biograd" God. IX, br. 33, (Nedelja, 21. Mart 1886), Sarajevo, 2.

Sarajevski List. "Mali Vjesnik" God, XII, br. 31, (Petak, 15. Mart 1889), Sarajevo, 2.

Skerlić, Jovan. *Omladina i Njena Književnost (1848-1871)*. Beograd: Srpska Kraljevska Akademija, Državna Štamparija Kraljevine Srbije, 1906.

Srbiđija-ilustrovan list za zabavu i pouku, "Naše Slike", Bec, God. I, (26 Septembar 1875), 10/240.

Tanasković, Darko. "Kur'an". *Mogućnosti* (1979), Split: Slobodna Dalmacija, Kolovoz-Rujan, God. XXVI, br. 8-9/879-890.

Terzić, Izet. *el-İnâjetu bil'Kur'an-i'Kerim fi'l-Bosna Munzu Fethiha ile'l-An*. Tunus: Zeytun Üniversitesi, doktora Tezi, 1998.

The Bosnia Times, "Kolumne". Erişim 25 Mart 2021. <https://thebosniatimes.ba/kolumne/>

Tr Weblo Geographic, "News". Erişim 04 Mayıs 2021. <https://tr.weblogographic.com/news/>

Vila. ed. Stojan Konstantin Novaković, (Beograd: 15 Jun 1868), God. IV, br. 17, 408.

Zora, list za zabavu pouku i književnost, "Bilješke iz književnosti", ed. Aleksa Šantić i Svetozar Ćorović, Mostar: 30 April 1896, God. 1, br. 1, 40.

Тихомир, Б. А.. "Пятикинжіе". Большая Российская Энциклопедия, Religious Studies. Erişim 03 Haziran 2021. https://bigenc.ru/religious_studies/text/3486884